

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών
«Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία (ΣΕΙ)»

Διπλωματική Εργασία

**«Η πορεία προς την Αβασίλευτη
μέσα από τον κοινοβουλευτικό λόγο (1920-1924)»**

Σοφία Καρολίδου

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Ελευθερία Μαντά

Πάτρα, Ιούνιος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του/της φοιτητή/φοιτήτριας (συγγραφέας/δημιουργός) που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

**«Η πορεία προς την Αβασίλευτη
μέσα από τον κοινοβουλευτικό λόγο (1920-1924)»**

Σοφία Καρολίδου

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Ελευθερία Μαντά

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, ΑΠΘ

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Νικόλαος Παπαναστασίου

Επίκουρος Καθηγητής, ΕΚΠΑ

Πάτρα, Ιούνιος 2026

*Στους γονείς μου,
Δημήτριο και Αναστασία*

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζει την πορεία προς την ανακήρυξη της Αβασίλευτης το 1924 μέσα από τον κοινοβουλευτικό λόγο της περιόδου 1920-1924. Κεντρικός στόχος είναι η ανάδειξη του τρόπου με τον οποίο το πολιτειακό και δυναστικό ζήτημα συζητήθηκε στο Κοινοβούλιο, σε μία εποχή έντονων πολιτικών ανακατατάξεων και βαθιάς κρίσης νομιμοποίησης του βασιλικού θεσμού. Τα βασικά ερωτήματα αφορούν στο είδος των Συνελεύσεων όπου αναπτύχθηκε ο σχετικός διάλογος (Βουλή ή Συντακτική), το περιεχόμενο και την επιχειρηματολογία των βουλευτών και πληρεξουσίων καθώς και τον αντίλογο που αναπτύχθηκε μεταξύ των αντιμαχόμενων πολιτικών δυνάμεων.

Ως πρωτογενής πηγή αξιοποιήθηκε η *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, επιλεγμένη για τη θεσμική της εγκυρότητα και την ικανότητά της να αποτυπώνει με ακρίβεια τις επίσημες θέσεις και ιδεολογικές συγκρούσεις. Το ιστορικό πλαίσιο τεκμηριώθηκε μέσω σχετικής δευτερογενούς βιβλιογραφίας.

Η εργασία οργανώνεται σε τρία κεφάλαια, που αντιστοιχούν στις κοινοβουλευτικές περιόδους κατά τις οποίες συζητήθηκε το πολιτειακό ζήτημα: τη «Βουλή των Λαζάρων», την Γ΄ Συντακτική Συνέλευση και την Δ΄ Συντακτική Συνέλευση, που οδήγησε και στην ανακήρυξη της Αβασίλευτης. Των κεφαλαίων αυτών προηγείται μία εισαγωγή στην ιστορία του βασιλικού θεσμού στην Ελλάδα, ενώ στα συμπεράσματα συνοψίζεται η σχετική προβληματική και αναδεικνύεται ο τρόπος με τον οποίο οι πολιτικές αντιπαραθέσεις οδήγησαν στην εγκαθίδρυση του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Λέξεις – Κλειδιά

Αβασίλευτη, δημοκρατία, μοναρχία, βασιλεία, βενιζελισμός, αντιβενιζελισμός, Εθνικός Διχασμός, συνταγματικό ζήτημα, πολιτειακό ζήτημα

‘‘The path to the Republican through parliamentary discourse (1920-1924)’’

Sofia Karolidou

Abstract

This thesis examines the course towards the proclamation of the Republic in 1924 through the parliamentary discourse of the period 1920-1924. The central goal is to highlight the way in which the state and dynastic issue was discussed in Parliament, at a time of intense political upheavals and a deep crisis of legitimacy of the royal institution. The basic questions concern the type of Assemblies where the relevant dialogue was developed (Parliament or Constituent Assembly), the content and argumentation of the MPs and plenipotentiaries, as well as the counter-argument that developed between the warring political forces.

The *Ephemeris of the Parliament's Debates* was used as a primary source, chosen for its institutional validity and its ability to accurately capture official positions and ideological conflicts. The historical context was documented through relevant secondary literature.

The work is organized in three chapters, corresponding to the parliamentary periods during which the state issue was discussed: the "Parliament of Lazarus", the Third Constituent Assembly and the Fourth Constituent Assembly, which led to the proclamation of the Republic. These chapters are preceded by an introduction to the history of the royal institution in Greece, while the conclusions summarize the relevant problematic and highlight the way in which political controversies led to the establishment of democracy.

Keywords

Republic, democracy, monarchy, kingship, venizelism, anti-Venizelism, National Schism, constitutional issue, state issue

Περιεχόμενα

Περίληψη	v
Abstract	vi
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	vii
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
1. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ: ΠΕΡΙΟΔΟΣ Κ' - ΣΥΝΟΔΟΣ Δ' (1919-1920)	17
1.1 Η Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης (1916-1917)	17
1.2 Η επανασύγκληση της Βουλής της 31 ^{ης} Μαΐου 1915 (1917-1920)	22
1.3 Το συνταγματικό ζήτημα	24
1.4 Το δυναστικό ζήτημα	26
2. Γ' ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ (1920-1922) ..	33
2.1 Οι εκλογές της 1 ^{ης} Νοεμβρίου 1920 και το δημοψήφισμα επανόδου του Κωνσταντίνου Α'	33
2.2 Οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις της περιόδου 1920-1922	36
2.3 Το συντακτικό έργο της Γ' Εθνοσυνέλευσης	38
3. Δ' ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ (1922-1924)	49
3.1 Οι εκλογές της 16 ^{ης} Δεκεμβρίου 1923 και η επάνοδος των Βενιζελικών στην εξουσία	49
3.2 Το δυναστικό ζήτημα: Η επιχειρηματολογία της αντιδυναστικής ρητορικής ..	53
3.2.1 Η εθνική ευθύνη της Δυναστείας	53
3.2.2 Η πολιτική ευθύνη της Δυναστείας	55
3.2.3 Η ηθική ευθύνη της Δυναστείας	56
3.3 Το πολιτειακό ζήτημα: Η αντιμοναρχική και δημοκρατική επιχειρηματολογία	58
3.4 Τρόπος επίλυσης του δυναστικού και πολιτειακού ζητήματος	61
3.4.1 Το πρόγραμμα των Φιλελευθέρων	61
3.4.2 Το πρόγραμμα της Δημοκρατικής Ένωσης	63
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	71
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	77

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι να αναδείξει τα βασικά σημεία της πορείας προς την Αβασίλευτη μέσα από τον κοινοβουλευτικό λόγο της περιόδου 1920-1924. Η ανακήρυξη της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας, την 25^η Μαρτίου 1924, υπήρξε το αποτέλεσμα της κατίσχυσης των δημοκρατικών πολιτικών δυνάμεων του τόπου στην αντιπαράθεσή τους με τον βασιλικό θεσμό, η οποία είχε αρχίσει τουλάχιστον μία δεκαετία νωρίτερα. Η προϊούσα αποδόμηση της βασιλείας, που ξεκίνησε ως αμφισβήτησή της στο πλαίσιο του προνουνσιαμένου του 1909 και εντάθηκε την περίοδο του Εθνικού Διχασμού εξαιτίας της σύγκρουσης των δύο επικεφαλής της πολιτικής ηγεσίας του τόπου, του πρωθυπουργού με τον βασιλιά, κατέληξε στο επιτακτικό αίτημα της κατάργησής της υπό τη σκιά της εθνικής τραγωδίας του 1922.

Βασικά ερωτήματα που τέθηκαν εξ αρχής ήταν το είδος των Συνελεύσεων στις οποίες αναπτύχθηκε η προβληματική γύρω από το δυναστικό και το πολιτειακό ζήτημα (Βουλή ή Συντακτική Συνέλευση), το περιεχόμενο των τοποθετήσεων των βουλευτών και πληρεξουσίων, η επιχειρηματολογία με την οποία στήριζαν τις θέσεις τους και ο αντίλογος σε αυτές, όπου υπήρξε. Ως προς τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε, αξιοποιήθηκε ως πρωτογενής πηγή η *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, από την οποία αποδελτιώθηκαν τα σχετικά αποσπάσματα που αφορούσαν στον κοινοβουλευτικό λόγο των πολιτικών πρωταγωνιστών της περιόδου γύρω από το δυναστικό και το πολιτειακό ζήτημα. Η επιλογή της *Εφημερίδος των Συζητήσεων της Βουλής* έναντι άλλων τεκμηρίων πολιτικού και πολιτειακού λόγου (όπως π.χ. ο τύπος της περιόδου) στηρίχθηκε στη θεσμική της βαρύτητα και, επομένως στη δυνατότητα που έδινε να αποκαλυφθούν με μεγαλύτερη ακρίβεια οι επίσημες θέσεις και οι ιδεολογικές συγκρούσεις των πρωταγωνιστών.

Το πρωτογενές υλικό εξετάστηκε στο ιστορικό του πλαίσιο, το οποίο σκιαγραφήθηκε με βάση τη σχετική δευτερογενή βιβλιογραφία για την πολιτική, πολιτειακή και συνταγματική ιστορία της περιόδου. Έτσι, αναφορικά με την πολιτική ιστορία αξιοποιήθηκαν κατά βάση η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* αλλά και οι μελέτες του Γρηγορίου Δαφνή, αφενός για τα πολιτικά κόμματα και αφετέρου για την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου. Για τη συνταγματική ιστορία

της περιόδου αξιοποιήθηκε κατά βάση η μελέτη του Νίκου Αλιβιζάτου για το Σύνταγμα και τους εχθρούς του την περίοδο 1800-2010, ενώ για την περίοδο του Εθνικού Διχασμού πληροφορίες αντλήθηκαν από τα δύο έργα του Γεωργίου Μαυρογορδάτου, το πρώτο για το 1915 και το δεύτερο για την περίοδο μετά το 1922.

Η ανακήρυξη της Αβασίλευτης το 1924 συνιστά αυτονόητα το τέλος της υπό εξέταση περιόδου. Ως προς την έναρξή της, το 1920 θεωρήθηκε ορόσημο στο βαθμό που η εξαγγελία εκλογών από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, μετά από τέσσερα χρόνια ημικοινοβουλευτικής διακυβέρνησης και με ανοιχτό το ενδεχόμενο της επιστροφής του εκπτώτου βασιλιά, σηματοδότησε μία καμπή για το πολιτικό σύστημα, που έμελλε να κρίνει και την τύχη του πολιτειακού ζητήματος. Η ανατροπή του εκλογικού αποτελέσματος, που έφερε στην εξουσία τις αντιβενιζελικές δυνάμεις και οδήγησε στην παλινόρθωση του Κωνσταντίνου Α΄, εγκαινίασε μία νέα φάση, που προσδιορίστηκε από την προεκλογική εξαγγελία για σύγκληση Συντακτικής Συνέλευσης.

Η δομή της εργασίας αποτυπώνει τις τρεις επιμέρους φάσεις μέσα από τις οποίες εξελίχθηκε το πολιτειακό ζήτημα κατά την υπό εξέταση περίοδο. Έτσι, μετά την Εισαγωγή, στην οποία εξετάζεται συνοπτικά η ιστορική εξέλιξη του βασιλικού θεσμού στην Ελλάδα, ώστε να καταστεί σαφές το υπόβαθρο μέσα στο οποίο αναδύθηκε το πολιτειακό ζήτημα, στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται το συνταγματικό και δυναστικό ζήτημα, όπως αντιμετωπίστηκαν από τη «Βουλή των Λαζάρων» εν όψει των εκλογών της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920. Ακολουθεί το δεύτερο κεφάλαιο, το οποίο εξετάζει την περίοδο κατά την οποία οι αντιβενιζελικές δυνάμεις, μετά την εκλογική τους επικράτηση, αυτοχαρακτήρισαν τη νέα Βουλή ως Συντακτική, επιχειρώντας να αυτοδιαμορφώσουν το πολιτειακό καθεστώς σύμφωνα με τις δικές τους προτεραιότητες. Το τρίτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στις εργασίες της Δ΄ Συντακτικής Συνέλευσης, η οποία μέσα σε ένα περιβάλλον σύγκρουσης μεταξύ των επιμέρους πλευρών της βενιζελικής παράταξης, προχώρησε τελικά στην ανακήρυξη της Αβασίλευτης. Στα συμπεράσματα συνοψίζεται, τέλος, η σχετική προβληματική γύρω από το πολιτειακό ζήτημα και διατυπώνονται κάποιες σκέψεις για τον τρόπο που αντιμετωπίστηκε το πολίτευμα κατά τη διαμάχη βενιζελικών και αντιβενιζελικών δυνάμεων.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανακήρυξη της Αβασίλευτης την 25^η Μαρτίου 1924 αποτέλεσε αναμφισβήτητα μία κορυφαία στιγμή της πολιτειακής ιστορίας του νεοελληνικού κράτους. Ανεξάρτητα από τη βραχύβια διάρκειά της (1924-1935) και τα ετερόκλητα -κάποτε- κίνητρα των αρχιτεκτόνων της, υπήρξε η κορύφωση της προϊούσας πορείας των δημοκρατικών δυνάμεων του τόπου στην αντιπαράθεσή τους με τον βασιλικό θεσμό.¹

Η απόρριψη από τις Μεγάλες Δυνάμεις στο Συνέδριο της Βερόνας του αβασίλευτου πολιτεύματος, που καθιέρωνε το Σύνταγμα της Επιδάουρου του 1822, όπως και η αποκήρυξη της Επανάστασης του 1821 συνολικά, ως γεγονότων ασύμβατων με τις επιταγές της Παλινόρθωσης των Βουρβόνων, προοιωνίζονταν το -καταρχήν- αδιαπραγμάτευτο μοναρχικό πλαίσιο, στο οποίο επρόκειτο να εξεταστεί η διευθέτηση του πολιτειακού καθεστώτος του μετέπειτα ανεξάρτητου νεοελληνικού κράτους.² Πράγματι, το Πρωτόκολλο της Ανεξαρτησίας της 3^{ης} Φεβρουαρίου 1830 όριζε το πολίτευμα της Ελλάδας ως μοναρχικό και κληρονομικό και τον βασιλιά ως «κυριάρχη τῆς Ἑλλάδος», ενώ απέκλειε επίσης τον ελληνικό λαό από το δικαίωμα εκλογής του προσώπου του βασιλιά.³

Ο σφετερισμός ωστόσο -έστω και μερικώς- των κυριαρχικών δικαιωμάτων του ελληνικού λαού, που συνιστούσαν τόσο ο ορισμός του πολιτεύματος και του προσώπου του βασιλιά από τις Προστάτιδες Δυνάμεις όσο και το δικαίωμα άσκησης από αυτές επεμβατικής πολιτικής στα εσωτερικά ζητήματα του νεοσύστατου κράτους, όχι μόνο δε συνάντησε αντιδράσεις από τον ελληνικό λαό, αλλά έτυχε και ευρείας (κοινωνικής και πολιτικής) συναίνεσης, όπως άλλωστε και η επιβολή του μοναρχικού καθεστώτος.⁴ Για την ελληνική πλευρά, η μοναρχία (ακόμη και στην απολυταρχική της μορφή)

¹ Γιώργος Αναστασιάδης, «Ελληνική Δημοκρατία (1924-1940). Το Σύνταγμα του 1927», στο Βουλή των Ελλήνων, *30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975. Τα ελληνικά Συντάγματα από τον Ρήγα έως σήμερα*, οδηγός της έκθεσης, Αθήνα, 2004, σελ. 57.

² Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Μεταξύ Επανάστασης και Μεταρρύθμισης: Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός (1909-1922)*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2020, σελ. 264.

³ Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Η Επανάσταση κατά το 1830. Η αναγνώριση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΒ': Η Ελληνική Επανάσταση (1821-1832), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1975, σελ. 536-537.

⁴ Γρηγόριος Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, Κάκτος, Αθήνα, 2019 (2^η έκδοση), σελ. 45. Κατά τον Γιώργο Μαυρογορδάτο, άλλωστε, ο Ελληνισμός ήταν εξοικειωμένος με το βασιλικό θεσμό από την αρχαιότητα ακόμη, ενώ, ήδη από το 1824, οι πολιτειακές διαμάχες των Ελλήνων δεν αφορούσαν τον ίδιο τον βασιλικό θεσμό αλλά την επιλογή του προσώπου του βασιλιά. Βλ. Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2018 (4^η έκδοση), σελ. 25.

αντιμετωπίστηκε τόσο ως λύση της αναρχίας και ανηθικότητας (που μάστιζαν τη χώρα ήδη από το 1821) όσο και ως εγγύηση της εσωτερικής ενότητας και σταθερότητας που απειλούνταν από τις εγχώριες αντιμαχόμενες φατρίες (μετά και τη δολοφονία του Ιωάννη Καποδίστρια).⁵

Η βασιλεία, άλλωστε, που αποτέλεσε τον πολιτειακό κανόνα στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα (με εξαίρεση τη Γαλλία), είχε επιβιώσει ιστορικά στην κοινή αντίληψη -και όχι μόνο την ελληνική- ως το αντίδοτο της αναρχίας και ο βασιλιάς ως το σύμβολο της ενότητας ενάντια σε κάθε αποσταθεροποιητική απόπειρα. Έτσι, και στην ελληνική περίπτωση, ο βασιλιάς, του οποίου μάλιστα η ξενική καταγωγή τον καθιστούσε ουδέτερο και αμερόληπτο παρατηρητή, αναμενόταν να λειτουργήσει ως παράγοντας συσπείρωσης των ετερόκλητων και μεταξύ τους ανταγωνιστικών κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων.⁶

Παρά τον περιορισμό του δικαιώματος αυτοδιάθεσης και αυτοκυβέρνησης, ωστόσο, οι Προστάτιδες Δυνάμεις δεν απέκλεισαν καταρχήν το ενδεχόμενο περιστολής των μοναρχικών δικαιωμάτων δια συνταγματικών διατάξεων.⁷ Οι πολιτικές και συνταγματικές ελευθερίες των Ελλήνων, όμως, κατακτήθηκαν σταδιακά και ήταν αποτέλεσμα -κατεξοχήν- επαναστατικών διεργασιών, που επέβαλαν προοδευτικά τον κοινοβουλευτισμό και την καθιέρωση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας.

Πρώτη τομή προς τη διαδικασία εκδημοκρατισμού της πολιτικής ζωής αποτέλεσε προφανώς η Επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843, που οδήγησε στο Σύνταγμα του 1844, με το οποίο η απόλυτη μοναρχία μεταβλήθηκε σε συνταγματική.⁸ Η αυταρχική διακυβέρνηση, τόσο κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας όσο και του «Βασιλέα των Ελλήνων», Όθωνα, για τον οποίο μοναδική πηγή εξουσίας ήταν ο «έλεφ Θεοῦ μονάρχης», ήταν ασφαλώς γεγονός.⁹ Ωστόσο, κατά τη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, το αίτημα για παροχή Συντάγματος δεν υπαγορευόταν από την ανάγκη φιλελευθεροποίησης των πολιτικών θεσμών αλλά από την επιθυμία προσκόλλησης στην

⁵ Πλουμίδης, ό.π., σελ. 265-266. – Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία, 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα, 2025 (ανατύπωση), σελ. 77-78.

⁶ Πλουμίδης, ό.π., σελ. 266, 269-270.

⁷ Δαφνής, ό.π., σελ. 45. Πριν την επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843, ωστόσο, το απέφευγαν συστηματικά, όπως άλλωστε και ο Όθων μετά την ενηλικίωσή του. Βλ. Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 76-77, 83.

⁸ Ιωάννης Πετρόπουλος-Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος, 1833-1862», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ': Νεώτερος Ελληνισμός: από 1833 ως 1881, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σελ. 94.

⁹ Δαφνής, ό.π., σελ. 46-47. – Πετρόπουλος-Κουμαριανού, ό.π., σελ. 88-89. – Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 78-80, 83-85.

εξουσία ορισμένων «προυχοντικών ομάδων», που είχαν αποκλειστεί προηγουμένως από αυτήν¹⁰.

Το Σύνταγμα του 1844 άλλωστε, με τον μοναρχικό και συντηρητικό του χαρακτήρα, δεν επηρέασε παρά μόνο τυπικά το πολιτικό σύστημα της χώρας, στο οποίο ο βασιλιάς εξακολουθούσε να διατηρεί επίμονα όλες τις εξουσίες του, αγνοώντας ή και παραβιάζοντας συστηματικά το Σύνταγμα, που ο ίδιος είχε συντάξει.¹¹ Ακόμη και η καθιέρωση της άμεσης και -σχεδόν- καθολικής ψηφοφορίας του άρρενος πληθυσμού, πολιτική ελευθερία άκρως πρωτοποριακή για τα δεδομένα της εποχής και με μακροπρόθεσμες θετικές συνέπειες στον εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής του τόπου, υπέκυψε στον απόλυτο έλεγχο της μοναρχικής πολιτικής.¹²

Η έξωση του Όθωνα, που θα μπορούσε να είχε συντελεστεί νωρίτερα, εάν ο βασιλιάς δεν είχε τη στήριξη του πολιτικού κατεστημένου, συνέβη τελικά ως αποτέλεσμα της Επανάστασης του 1862, την οποία προετοίμασαν πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις της μετεπαναστατικής γενιάς, εμφορούμενες από τις κυρίαρχες στην Ευρώπη φιλελεύθερες ιδέες.¹³ Η αναγνώριση από τις Μεγάλες Δυνάμεις στον ελληνικό λαό του δικαιώματος περιορισμού -διά του Συντάγματος- της βασιλικής εξουσίας αλλά και επιλογής του προσώπου του βασιλιά¹⁴ συνιστούσε την πλήρη αποκατάσταση των δικαιωμάτων αυτοδιάθεσης και αυτοκυβέρνησής του, εντός -βέβαια- πάντοτε του πλαισίου του βασιλικού θεσμού.¹⁵ Έτσι, παρά την αρνητική εμπειρία της βαυαρικής διακυβέρνησης του Όθωνα, στο δημοψήφισμα του Νοεμβρίου 1862, που διεξήγαγε η τριμελής προσωρινή κυβέρνηση για την επιλογή νέου βασιλιά, η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού ανανέωσε την εμπιστοσύνη της στον βασιλικό θεσμό (μόλις 0,04% ψήφισαν υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας).¹⁶

¹⁰ Κώστας Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας»: Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος} – 21^{ος} αιώνας, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2020 (4^η εκτύπωση), σελ. 271-272. - Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 78, 661.

¹¹ Κατά τον Αλιβιζάτο, το Σύνταγμα του 1844, από νομική σκοπιά, αποτελούσε κλασική περίπτωση Συντάγματος-συναλλάγματος, δηλαδή συμβολαίου ανάμεσα στον βασιλιά και στο έθνος. Βλ. Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 89. Για τα κύρια χαρακτηριστικά του Συντάγματος του 1844 βλ. Γιώργος Αναστασιάδης, *Πολιτική και συνταγματική ιστορία της Ελλάδας. 1821-1941*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2001, σελ. 58-60.

¹² Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 89-95. - Κωστής, ό.π., σελ. 270-282.

¹³ Δαφνής, ό.π., σελ. 54, 59, 64. - Κωστής, ό.π., σελ. 284.

¹⁴ Βέβαια, ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄, όπως και άλλες προηγούμενες υποψηφιότητες του ελληνικού βασιλικού θρόνου, υποδείχθηκε από την Αγγλία. Βλ. Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 111-112.

¹⁵ Δαφνής, ό.π., σελ. 57. Κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αι., άλλωστε, είχε ενισχυθεί η δημοτικότητα του βασιλικού θεσμού στην Ευρώπη. Βλ. Πλουμίδης, ό.π., σελ. 282.

¹⁶ Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 25. Σύμφωνα με τον Αλιβιζάτο, οι βασικοί λόγοι που οδήγησαν τους φορείς της μεταβολής του 1862 στη διατήρηση του θεσμού της κληρονομικής μοναρχίας, αμβλυμένης έστω μετά την ανακήρυξη της λαϊκής κυριαρχίας, ήταν: α) η ευρεία απήχηση του βασιλικού θεσμού ως επιβίωσης της

Η Β' Εθνοσυνέλευση, με ψήφισμά της στις 18 Μαρτίου 1863, αναγόρευσε τελικά τον νεαρό Δανό πρίγκιπα Γεώργιο Γουλιέλμο συνταγματικό βασιλιά, με το όνομα «Γεώργιος Α', Βασιλεύς τῶν Ἑλλήνων».¹⁷ Η ψήφιση του νέου Συντάγματος¹⁸ από την Εθνοσυνέλευση στις 17 Οκτωβρίου 1864, ο όρκος σε αυτό και η υπογραφή του (όχι η επικύρωση) από τον βασιλιά ένα μήνα αργότερα σηματοδότησαν -και επίσημα- το πέρασμα από τη μοναρχική στη δημοκρατική αρχή, με την καθιέρωση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας. Το νέο Σύνταγμα, όντας έργο κυρίαρχης Συντακτικής Συνέλευσης, αναδείκνυε το Έθνος ως πηγή των εξουσιών και μετέβαλλε το πολίτευμα από συνταγματική μοναρχία σε βασιλευόμενη δημοκρατία. Έτσι, ο κληρονομικός μονάρχης δεν ήταν πλέον το κυρίαρχο όργανο της πολιτείας αλλά απλώς ο ανώτατος άρχοντας, εκλεγμένος μάλιστα από το Έθνος διά της Εθνοσυνέλευσης.¹⁹

Παρά τον ετερόκλητο και αντιφατικό χαρακτήρα του σώματος των πληρεξουσίων της Β' Εθνοσυνέλευσης, η πλειονότητα των οποίων εκλεγόταν για πρώτη φορά, υπήρξε ευρύτατη μεταξύ τους συναίνεση για τον φιλελεύθερο και δημοκρατικό χαρακτήρα του νέου Συντάγματος, το οποίο οι περισσότεροι αντιμετώπισαν ως συνέχεια των Συνταγμάτων του Αγώνα.²⁰ Υπ' αυτή την έννοια, προβλέφθηκαν διατάξεις που ενίσχυαν τις εξουσίες της βουλής σε βάρος του στέμματος (όπως π.χ., το «ανεύθυνον» -κι όχι «ιερόν»- και «απαραβίαστον» του προσώπου του βασιλιά, τις πράξεις του οποίου προσυπέγραφαν πλέον οι υπουργοί του), παρείχαν ουσιαστική προστασία των ατομικών δικαιωμάτων (όπως π.χ. της ελευθεροτυπίας) και καθιέρωναν την καθολική και ταυτόχρονη ψηφοφορία με σφαιρίδιο (αμβλύνοντας τα περιθώρια εκλογικής νοθείας).²¹

βυζαντινής παράδοσης και ως συμβόλου πραγμάτωσης της Μεγάλης Ιδέας β) η εξάρτηση από τις προστατίδες δυνάμεις, που εξακολουθούσαν να έχουν μοναρχικά πολιτεύματα γ) ο αγγλικός όρος (προκειμένου να υποστηριχθεί δικός της βασιλικός υποψήφιος) για την επικείμενη ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα και δ) η ελληνική φιλαρχία, που επέβαλλε τη λύση ανώτατου άρχοντα ως συμβόλου και εγγυητή της ενότητας. Βλ. Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 112-113. Κατά τους Βερέμη-Κολιόπουλο, άλλωστε, το πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας, που είχε αρχικά τεθεί ως ενδεχόμενο στη διάρκεια του Αγώνα, επιζούσε πλέον μόνο στη φαντασία ελάχιστων Επτανήσιων ριζοσπαστών, κάποιοι από τους οποίους ωστόσο μετά την ενσωμάτωση της Επτανήσου το 1864 εισήλθαν στη Β' Εθνοσυνέλευση, επηρεάζοντας αποφασιστικά το συντακτικό της έργο με τις ριζοσπαστικές τους θέσεις. Βλ. Θάνος Μ. Βερέμης-Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Νεότερη Ελλάδα. Μία ιστορία από το 1821*, μτφρ. Διονύσης Χουρμούλης, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2024 (11^η εκτύπωση), σελ.92. και Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 114.

¹⁷ Κωστής, ό.π., σελ. 347.

¹⁸ Το Σύνταγμα του 1864 υπήρξε το μακροβιότερο στην ελληνική συνταγματική ιστορία, ενώ αποτέλεσε και τον βασικό κορμό του Συντάγματος του 1911. Βλ. Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 117 – Δαφνής, ό.π., σελ. 64.

¹⁹ Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 110, 116-117.

²⁰ Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 113, 115.

²¹ Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 119, 121.

Παρ' όλα αυτά, στο νέο Σύνταγμα επιβίωσαν συνταγματικές διατάξεις του 1844, οι οποίες αφορούσαν σε βασιλικές «προνομίες» (όπως π.χ. το βασιλικό δικαίωμα διορισμού και παύσης υπουργών και κυβερνήσεων), που η «κατά γράμμα» ερμηνεία τους ενείχε τον κίνδυνο της εκτροπής προς τη μοναρχική αρχή²². Πράγματι, κατά τη δεκαετία 1864-1874 δεν αποτράπηκε η αποσταθεροποίηση της πολιτικής ζωής, λόγω των βασιλικών παρεμβάσεων στο σχηματισμό κυβερνήσεων, οι οποίες -μεταξύ άλλων επιπτώσεων- συντηρούσαν τον κομματαρχισμό και τη γενικότερη κακοδιοίκηση της χώρας.²³

Η «αρχή της δεδηλωμένης», εμπνευστής της οποίας υπήρξε ο Χαρίλαος Τρικούπης, τερματίζοντας τον έως τότε σχηματισμό βραχύβιων κυβερνήσεων μειοψηφίας, θεμελίωσε στην πράξη τη δημοκρατική αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, δια μέσω της ενίσχυσης του θεσμικού και πολιτικού ρόλου της Βουλής. Έτσι, όπως δήλωσε ο Γεώργιος Α' στον λόγο του θρόνου στις 11 Αυγούστου 1875, κατά την έναρξη των εργασιών της νέας βουλής με πρωθυπουργό (για πρώτη φορά) τον Τρικούπη, απαραίτητη προϋπόθεση σχηματισμού κυβέρνησης και διατήρησής της στην εξουσία θα αποτελούσε στο εξής η δεδηλωμένη εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας της βουλής σε αυτήν και -επομένως- και του εκλογικού σώματος.²⁴

Η αρχή της δεδηλωμένης εισήγαγε το κοινοβουλευτικό σύστημα στην Ελλάδα και συνέβαλε καθοριστικά στην εξυγίανση και τον εκσυγχρονισμό του πολιτικού συστήματος της χώρας. Η καθιέρωση της πολιτικής ευθύνης των κυβερνήσεων (και εκάστου των υπουργών της) ενώπιον της Βουλής, από την οποία και εξαρτιόταν, συνιστώντας την πεμπτούσια του κοινοβουλευτισμού, επιβεβαίωσε το πέρασμα από τη μοναρχική στη δημοκρατική αρχή. Επιπλέον, μετέβαλε τα «προσωπικά» κόμματα σε «πραγματικά», υπό την έννοια της οργάνωσης και συσπείρωσής τους γύρω από ένα κοινώς αποδεκτό πρόσωπο, με στόχο τη διεκδίκηση της νίκης σε εθνικό επίπεδο. Ο δικομματισμός της περιόδου 1882-1895, μεταξύ του τρικουπικού «Νεωτεριστικού» και του δηλιγιαννικού «Εθνικού» κόμματος, επιβεβαίωσε αλλά και δικαίωσε την πρόβλεψη του Τρικούπη, ο

²² Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 118.

²³ Είναι χαρακτηριστικό ότι μεταξύ 1864 (ψήφιση Συντάγματος) και 1875 (καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης) σχηματίστηκαν συνολικά 18 κυβερνήσεις, οι περισσότερες από τις οποίες λόγω (θεμιτών και αθέμιτων) βασιλικών παρεμβάσεων και εξαιτίας της πληθώρας προσωποπαγών κομμάτων και ομάδων. Κάποτε μάλιστα ο Γεώργιος Α' απομάκρυνε κυβερνήσεις από την εξουσία, γιατί διαφώνησε με την πολιτική τους (όπως, π.χ. την κυβέρνηση Αλ. Κουμουνδούρου, το 1867). Βλ. Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 123. – Δαφνής, ό.π., σελ. 70-71.

²⁴ Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 128-130.

οποίος αντιμετώπιζε το δικομματισμό ως παράγοντα και εγγύηση της κοινοβουλευτικής λειτουργίας.²⁵

Ο εξαναγκασμός, ωστόσο, του Τρικούπη σε παραίτηση το 1895, λόγω της σύγκρουσής του με το στέμμα, όπως και η απομάκρυνση προηγουμένως (1892) της κυβέρνησης Δηλιγιάννη, υπήρξαν εμβληματικά παραδείγματα-τεκμήρια επιβίωσης παραδοσιακών πολιτικών πρακτικών με μοναρχικό πρόσημο. Οι βασιλικές παρεμβάσεις στον σχηματισμό ή την παύση κυβερνήσεων αναδείκνυαν τη ρευστότητα που περιέβαλλε την αρχή της δεδηλωμένης, η οποία μπορεί να αναγνωριζόταν καταρχήν ως αναγκαίο προσόν σχηματισμού και παραμονής μίας κυβέρνησης στην εξουσία, εκ των πραγμάτων ωστόσο αποδεικνυόταν ως μη επαρκές χωρίς τη βασιλική συναίνεση.²⁶

Τη ρευστότητα αυτή, την οποία επιδείκνυε η δημιουργία «τρίτου κόμματος» ως ρυθμιστικού παράγοντα της πολιτικής ζωής που διευκόλυνε τις βασιλικές παρεμβάσεις, ανέδειξε -μεταξύ άλλων- ο Γεώργιος Θεοτόκης, ο οποίος είχε εκλεγεί αρχηγός του τρικουπικού κόμματος μετά το θάνατο του ιδρυτή του. Ο Θεοτόκης, το 1905, με αφορμή την πρωθυπουργοποίηση του Δημητρίου Ράλλη από τον βασιλιά, στη θέση του δολοφονηθέντος Θεόδωρου Δηλιγιάννη, επισήμανε την αντισυνταγματικότητα της άσκησης του -καταρχήν συνταγματικού- βασιλικού δικαιώματος διορισμού υπουργών και κυβερνήσεων χωρίς την εφαρμογή της αρχής της δεδηλωμένης. Με άλλα λόγια, η «κατά γράμμα» εφαρμογή του Συντάγματος προσέκρουε στο δημοκρατικό του «πνεύμα», την επικράτηση δηλαδή της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας έναντι της βασιλικής απολυταρχίας.²⁷

Ενισχύοντας μάλιστα περαιτέρω την αρχή της δεδηλωμένης ως εγγυήτριας της δημοκρατικής αρχής, ο Θεοτόκης υποστήριξε ότι η δεδηλωμένη εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας της Βουλής στο πρόσωπο του πρωθυπουργού πρέπει να προηγείται του διορισμού του κι όχι το αντίστροφο, να υποβάλλεται δηλαδή εκ των υστέρων στην πλειοψηφία από τον βασιλιά. Ο τελευταίος, άλλωστε, έπρεπε να αποφεύγει την εκδήλωση της προτίμησής του μεταξύ των υποψηφίων πρωθυπουργών.²⁸

Παράλληλα, ωστόσο, με την ανάδειξη των συνταγματικών ζητημάτων που έθετε η άσκηση των βασιλικών προνομίων εντός του κοινοβουλευτικού συστήματος, είχε αρχίσει να αναπτύσσεται μία ριζοσπαστική ρητορική (εντός και εκτός κοινοβουλευτικού

²⁵ Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 130, 133. – Δαφνής, ό.π., σελ. 77-79.

²⁶ Αλιβιζάτος, σελ. 131-133. – Δαφνής, ό.π., σελ. 83-84.

²⁷ Δαφνής, ό.π., σελ. 86-87.

²⁸ Δαφνής, ό.π., σελ. 87-89.

πλαίσιου), που στηλίτευε την κοινωνική και πολιτική παθογένεια και τη γενικότερη κακοδιοίκηση της χώρας. Σε κοινοβουλευτικό επίπεδο, εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία το 1881 μία συγκροτημένη ομάδα δημοκρατικών (Τ. Φιλήμων, Γ. Φιλάρετος, Α. Πετσάλης, Γ. Μαυρομαράς, Ανδ. Ρηγόπουλος, Χ. Δουζίνας), η οποία ενισχύθηκε το 1883 από την επανεκλογή του μαχητικού δημοκρατικού Ρόκκου Χοϊδά. Η συνεργασία του τελευταίου με την εφημερίδα «Ραμπαγάς» του Κλεάνθη Τριανταφύλλου, τη σημαντικότερη έκφραση του ελληνικού ριζοσπαστισμού την περίοδο αυτή, υπήρξε ιστορική.²⁹

Οι ριζοσπαστικές και δημοκρατικές ιδέες, ωστόσο, στερούνταν ευρείας λαϊκής απήχησης, το ίδιο όπως και οι αναρχικές ομάδες που είχαν κάνει την εμφάνισή τους στην Πάτρα και τον Πύργο. Η έλλειψη ισχυρού λαϊκού ερείσματος, άλλωστε, κατά την πρώιμη αυτή περίοδο, απέτρεψε τη δημιουργία συγκροτημένης κοινοβουλευτικής παράταξης τόσο των πρώτων εργατικών ενώσεων στη Σύρο, το Λαύριο και τον Πειραιά όσο και των σοσιαλιστών διανοουμένων. Έτσι, η κοινοβουλευτική παρουσία του ριζοσπαστισμού αντανακλούσε την έκφραση της λαϊκής οργής, η οποία ωστόσο ήταν αυθόρμητη και συγκυριακή. Προοδευτικά, οι περισσότεροι από τους δημοκρατικούς εντάχθηκαν στο τρικουπικό κόμμα.³⁰

Η ίδρυση το 1908 της Κοινωνιολογικής Εταιρείας, με ιδρυτικό στέλεχος τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, αποτέλεσε μία σημαντική κίνηση προς την εμπέδωση του σοσιαλισμού στην Ελλάδα. Η Εταιρεία, σύμφωνα με το καταστατικό της, απέβλεπε - μεταξύ άλλων και- στην ίδρυση σοσιαλιστικού κόμματος, κάτι το οποίο, ωστόσο, δεν ευοδώθηκε. Μετά τη συνεργασία της με το στρατιωτικό Κίνημα του 1909, στο οποίο άσκησε κάποια επίδραση, εμφανίστηκε στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις του 1910 (της 8^{ης} Αυγούστου και της 28^{ης} Νοεμβρίου) ως Λαϊκό Κόμμα, το οποίο αργότερα συγχωνεύτηκε με το Κόμμα Φιλελευθέρων του Ελευθερίου Βενιζέλου.³¹

Το Κίνημα ή «προνουνσιαμέντο» του Γουδή το 1909 υπήρξε η πρώτη αυτόνομη πολιτική δράση Ελλήνων στρατιωτικών, η οποία -ανεξάρτητα από τα συντεχνιακά κίνητρα των αξιωματικών του Στρατιωτικού Συνδέσμου που το προκάλεσαν- μετέτρεψε την ευρύτερη λαϊκή δυσαρέσκεια για τη χρόνια κακοδαιμονία της χώρας σε αίτημα

²⁹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαριλάου Τρικούπη», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ': Νεώτερος Ελληνισμός από 1881 ως 1913, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σελ. 16. – Δαφνής, ό.π., σελ. 89-90.

³⁰ Τσουκαλάς, ό.π., σελ. 16. – Δαφνής, ό.π., σελ. 90-91.

³¹ Δαφνής, ό.π., σελ. 90-91.

υπέρβασής της, έστω και καταρχάς αδιαμόρφωτο ως προς το πρόγραμμα υλοποίησής του.³²

Πράγματι, η μετάβαση στον 20^ο αιώνα είχε βρει την Ελλάδα αντιμέτωπη με μία σειρά αδιεξόδων. Το μεγαλοϊδεατικό εθνικό όραμα, παγιωμένο ως πρωταρχική προτεραιότητα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, προσέκρουε στην στρατιωτική ανεπάρκεια του κράτους, την οποία ανέδειξε δραματικά η ήττα του 1897. Παράλληλα με την εθνική ταπείνωση, η πτώχευση του 1893 και η επιβολή Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898, σε συνδυασμό με την επιδείνωση χρόνιων προβλημάτων, όπως το αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας και η γενικότερη κακοδιοίκηση της χώρας λόγω της πολιτικής διαφθοράς, διαμόρφωναν τις πολλαπλές διαστάσεις μίας κακοδαιμονίας, της οποίας ως βασικός υπεύθυνος καταδείχθηκε ο «παλαιοκομματισμός». Η προϊούσα αστικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας, άλλωστε, από το 1880 και εξής συνέβαλε στην ανάπτυξη της κριτικής για το παρωχημένο πολιτικό σύστημα.³³

Έτσι, η εμφανής αδυναμία του κατεστημένου πολιτικού συστήματος να ασκήσει αποτελεσματική διακυβέρνηση προκάλεσε τη βαθιά απαξίωσή του και την απαίτηση για άμεση εθνική αναγέννηση μέσω εσωτερικών μεταρρυθμίσεων. Ταυτόχρονα, σηματοδότησε και την προϊούσα απονομιμοποίηση του βασιλικού θεσμού, στον οποίο αποδόθηκε μερίδιο ευθύνης για τη γενικότερη φαυλοκρατία. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, έχοντας αποκτήσει ισχυρό λαϊκό έρεισμα, αν και απέφυγε να καταλύσει τις πολιτικές αρχές και τη συνταγματική τάξη, επιβλήθηκε ωστόσο στους θεσμούς του κράτους, που ο ένας μετά τον άλλο υπέκυψαν στις απαιτήσεις του. Το βασικό -αν όχι πρωταρχικό- του αίτημα, που ήταν η απομάκρυνση του διαδόχου και των πριγκίπων από τον στρατό, προκειμένου να εκλείψει το φαινόμενο της ευνοιοκρατίας στο στράτευμα, που τους ζημίωνε επαγγελματικά, ικανοποιήθηκε. Κι αυτό αποτέλεσε -έστω συμβολικά- μία ενίσχυση του κοινοβουλευτισμού, αφού ο εκάστοτε Υπουργός Στρατιωτικών θα έπαιε πλέον να έχει δευτερεύοντα ρόλο σε ζητήματα στρατιωτικών επιχειρήσεων.³⁴

³² Δαφνής, ό.π., σελ. 92-93. – Αθανάσιος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2018, σελ. 25, 33. – Σωτήρης Ριζάς, *Η μετάβαση της Ελλάδας στον 20^ο αιώνα*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2019, σελ. 145-151. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915: Ο Εθνικός Διχασμός*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2018 (12^η εκτύπωση), σελ. 24.

³³ Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 134-135. – Δαφνής, ό.π., σελ. 101-103, 107-108. – Ριζάς, ό.π., σελ. 36-43.

³⁴ Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 156. – Αθανάσιος Βερέμης, «Το στρατιωτικό κίνημα του 1909», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ': Νεώτερος Ελληνισμός από 1881 ως 1913, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σελ. 258-259. – Βερέμης-Κολιόπουλος, ό.π., σελ. 147. – Θάνος Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σελ. 41.

Τα πιο ριζοσπαστικά στοιχεία του Στρατιωτικού Συνδέσμου ζητούσαν την έξωση της δυναστείας, αίτημα ωστόσο που προσέκρουε στη θέληση των Μεγάλων Δυνάμεων (κυρίως της Βρετανίας και της Γερμανίας), οι οποίες προσπαθούσαν να αποτρέψουν το ενδεχόμενο μίας μελλοντικής πολιτειακής μεταβολής στην Ελλάδα. Προς τα τέλη του 1909, όταν στρατός και πολιτικοί εξάντλησαν τα περιθώρια της μεταξύ τους συνεννόησης, μέλη του Στρατιωτικού Συνδέσμου κάλεσαν τον Ελευθέριο Βενιζέλο να αναλάβει καθήκοντα πολιτικού του συμβούλου. Το επαναστατικό προφίλ του Κρητικού δικηγόρου και πολιτικού, που είχε έρθει σε ευθεία σύγκρουση με τον Ύπατο Αρμοστή της Κρητικής Πολιτείας, πρίγκιπα Γεώργιο, και πρωταγωνίστησε στην ένοπλη στάση του Θερίσου, αποτελούσε εχέγγυο ευνοϊκής προς το Στρατιωτικό Σύνδεσμο λύσης του πολιτικού αδιεξόδου.³⁵

Τελικά, μετά την παρέμβαση Βενιζέλου, Στρατιωτικός Σύνδεσμος, στέμμα και πολιτικά κόμματα συναποφάσισαν την προκήρυξη εκλογών για σύγκληση αναθεωρητικής βουλής. Στις εκλογές αυτές, που έλαβαν χώρα την 8^η Αυγούστου 1910, υπερίσχυσαν τα «παλαιά» κόμματα και ο Βενιζέλος, χωρίς να έχει συμμετάσχει στην εκλογική αναμέτρηση, εκλέχθηκε πρώτος βουλευτής στην Αττικοβοιωτία. Ο προεκλογικός αγώνας είχε ήδη αναδείξει τη διένεξη, που επρόκειτο να ενταθεί κατά τις πρώτες μέρες σύγκλησης της Α' Αναθεωρητικής Βουλής, και αφορούσε στο χαρακτηρισμό της, αν δηλαδή θα ήταν αναθεωρητική (όπως προέβλεπε η επίσημη προκήρυξη της προηγούμενης κυβέρνησης του Στέφανου Δραγούμη) ή συντακτική (όπως ζητούσε επίμονα μία μερίδα βουλευτών, μεταξύ αυτών και «παλαιοκομματικών»)).³⁶

Ο Βενιζέλος, στην ιστορική του ομιλία στο Σύνταγμα την 5^η Σεπτεμβρίου 1910, την πρώτη που απηύθυνε στον ελληνικό λαό ως μέλος του κοινοβουλίου, επέβαλε με το κύρος αλλά και την επιχειρηματολογία του τη λύση της αναθεωρητικής βουλής. Έτσι, παρά τις βολές εναντίον του στέμματος, αντιστάθηκε στο ενδεχόμενο ανατροπής της συνταγματικής τάξης και προώθησε την προσπάθεια μίας ευρείας μεταρρύθμισης μη θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος, που θα έβαζαν τη χώρα σε τροχιά ανάπτυξης. Άλλωστε, ο ίδιος θεωρούσε τη μεν βασιλευομένη δημοκρατία συμβατή με την πολιτική

³⁵ Βερέμης-Κολιόπουλος, ό.π., σελ. 148. - Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 25. - Βερέμης, ό.π., σελ. 38-40.

³⁶ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, 2 τόμ., μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, MIET, Αθήνα, 2008 (ανατύπωση Β' έκδοσης), τόμ. Β', σελ. 784-787. - Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 25-26.

μόρφωση του λαού, τη δε δημοκρατική βάση του πολιτεύματος αδιαμφισβήτητη (με την κατοχύρωση των αστικών ελευθεριών και του κοινοβουλευτισμού).³⁷

Ακολουθώντας την αριστοτελική άποψη που έδινε έμφαση στα πρόσωπα ως φορείς της εξουσίας κι όχι στο είδος του πολιτεύματος αυτό καθαυτό, ο Βενιζέλος αναγνώρισε στην παραπάνω ομιλία του ως τελικό κριτήριο αξιολόγησης της πολιτικής πρακτικής την επίτευξη του κοινού καλού. Σε αυτό το πλαίσιο, η βαρύτητα δινόταν στην ορθή αξιοποίηση των υφιστάμενων θεσμών από τον εκάστοτε φορέα εξουσίας, προκειμένου να προκύψει ένα σχεδιαζόμενο αποτέλεσμα, επ' ωφελεία του εθνικού συμφέροντος. Στο βασιλιά αναγνωριζόταν από την άλλη ο ρόλος του ρυθμιστή και εγγυητή της τήρησης του θεσμικού πλαισίου και της ορθής λειτουργίας της εκτελεστικής εξουσίας. Έτσι, ο Βενιζέλος κάλεσε τον Γεώργιο Α' να ηγηθεί του αναμορφωτικού εγχειρήματος αποκαθιστώντας το κύρος του στέμματος.³⁸

Η επιμονή του Βενιζέλου στην αναθεώρηση και όχι την αλλαγή του Συντάγματος εδραζόταν στην προτεραιότητα που απέδιδε στο μεγαλοϊδεατικό του πρόγραμμα. Η πρόβλεψη της κατάρρευσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έκανε επιτακτική την ανάγκη της έγκαιρης διεκπεραίωσης των μεταρρυθμιστικών εκκρεμοτήτων, προκειμένου να δοθεί προτεραιότητα στη στρατιωτική προπαρασκευή της χώρας. Η τελευταία, άλλωστε, απαιτούσε κλίμα εθνικής ενότητας, που αποτελούσε προϋπόθεση και για τη θετική στάση των Μεγάλων Δυνάμεων, από τις οποίες η χώρα εξαρτιόταν πολλαπλά. Άλλωστε η πολιτειακή μεταβολή, αν ήταν εφικτή στην παρούσα συγκυρία, έπρεπε να είχε επιχειρηθεί προηγουμένως από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο.³⁹

Ο Γεώργιος Α', επιδεικνύοντας πολιτικό ρεαλισμό, έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Βενιζέλο, ο οποίος ωστόσο τον έπεισε να διαλύσει τη βουλή, προκηρύσσοντας εκλογές για Β' Αναθεωρητική Βουλή. Η αντιπολίτευση, κρίνοντας αντισυνταγματική τη βασιλική πρωτοβουλία, απείχε από τις εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου, δίνοντας μοιραία το προβάδισμα στον «βενιζελισμό», ο οποίος άρχισε έτσι να σχηματοποιείται ως πολιτική στάση.⁴⁰ Ο Βενιζέλος, που στην ομιλία του της 5^{ης} Σεπτεμβρίου είχε δηλώσει ότι εισέρχεται στην πολιτική ζωή όχι ως αρχηγός νέου

³⁷ Hering, ό.π., σελ. 781. – Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 27-28.

³⁸ Hering, ό.π., σελ. 782. – Δαφνής, ό.π., σελ. 112-113.

³⁹ Hering, ό.π., σελ. 781-782. – Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 31. – Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», στο Γιώργος Μαυρογορδάτος-Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2019 (4^η ανατύπωση), σελ. 10.

⁴⁰ Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», ό.π., σελ. 9.

κόμματος αλλά ως «σημαιοφόρος νέων πολιτικών ιδεών», αποδέχθηκε τελικά την αρχηγία του Κόμματος των Φιλελευθέρων, που είχαν στο μεταξύ συστήσει οι υποστηρικτές του από τον Αύγουστο.⁴¹

Οι εκλογές κατέληξαν σε θρίαμβο των Φιλελευθέρων, που απέκτησαν ευρεία κοινοβουλευτική πλειοψηφία (307 από τις 362 έδρες), αλλά και σε ριζική ανανέωση του πολιτικού προσωπικού. Την αντιπολίτευση, που περιορίστηκε σε 55 έδρες, αποτελούσαν 28 «Γεωργικοί» της Θεσσαλίας, 7 «Κοινωνιολόγοι», 7 «Συντακτικοί» και 13 ανεξάρτητοι «παλαιοκομματικοί», που δεν πειθάρχησαν στην αποχή.⁴² Τα «παλαιά» κόμματα περιήλθαν σε ανυποληψία και ανέκαμψαν μόνο μετά την ανάρρηση του Κωνσταντίνου Α΄ στον θρόνο, λόγω της δολοφονίας του πατέρα του το 1913.⁴³

Η αναθεώρηση του Συντάγματος ολοκληρώθηκε το Μάιο του 1911, με την προσωπική σφραγίδα του Βενιζέλου.⁴⁴ Τροποποιήθηκαν 53 μη θεμελιώδη συνταγματικά άρθρα, αλλά έμειναν άθικτα τα θεμελιώδη, δηλαδή όσα αφορούσαν τη βασιλεία, τη διαδοχή, τη λαϊκή κυριαρχία και τη διάκριση εξουσιών. Η διατήρηση των θεμελιωδών άρθρων, που πρόβαλλαν το βασιλιά ως εγγυητή του κοινοβουλευτικού καθεστώτος, επανάφερε το διπολισμό ανάμεσα στους δύο επικεφαλής, του κράτους από τη μία και της κυβέρνησης από την άλλη, ο οποίος είχε καταργηθεί προηγουμένως από τον Τρικούπη. Η επαναφορά, άλλωστε, του διαδόχου στην ηγεσία του στρατού αποκαθιστούσε μεν το κύρος της μοναρχίας, προοιωνιζόταν ωστόσο τη δημιουργία πολιτικής κρίσης, που ξέσπασε τελικά μετά την άνοδο του διαδόχου στον θρόνο.⁴⁵

Παρά την κοινοβουλευτική πλειοψηφία της κυβέρνησής του, ο Βενιζέλος, μετά την αναθεώρηση του Συντάγματος, προκήρυξε εκλογές προκειμένου να ανανεώσει τη λαϊκή εντολή του κόμματός του, με τη συμμετοχή αυτή τη φορά στην εκλογική αναμέτρηση και των «παλαιών» κομμάτων. Οι εκλογές αυτές, που πραγματοποιήθηκαν την 11^η Μαρτίου 1912, ανέδειξαν νικητές τους Φιλελεύθερους, αποδεικνύοντας την επιβολή τους ως της σπουδαιότερης πολιτικής δύναμης.⁴⁶

⁴¹ Θάνος Βερέμης, ό.π. σελ. 54. - Hering, ό.π., σελ. 780.

⁴² Ηλίας Νικολακόπουλος, «Οι εκλογές 1910-1920. Ελευθέριος Βενιζέλος: Από το θρίαμβο στην ήττα», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 32.

⁴³ Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 34-35.

⁴⁴ Για τα χαρακτηριστικά του Συντάγματος του 1911 βλ. Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 163-173.

⁴⁵ Hering, ό.π., σελ. 781. - Βερέμης - Κολιόπουλος, ό.π., σελ. 152-153. - Πλουμίδης, ό.π., σελ. 285.

⁴⁶ Νικολακόπουλος, ό.π., σελ. 32-34.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι αύξησαν τη δημοτικότητα του Βενιζέλου, αλλά ταυτόχρονα δημιούργησαν την εικόνα του νικηφόρου «Στρατηλάτη», η οποία περιβλήθηκε με ισχυρές εθνικές προσδοκίες στο πλαίσιο του αλυτρωτισμού. Ο Κωνσταντίνος Α΄ είχε ήδη δείξει κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων μοναρχικές τάσεις, αρνούμενος κάποτε να υποταχθεί στην εξουσία του Υπουργού Στρατιωτικών, που τότε ήταν ο Βενιζέλος. Η δριμεία, ωστόσο, σύγκρουση μαζί του συνέβη το 1915, λόγω της διαφωνίας τους για τη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής στο πλαίσιο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.⁴⁷

Ειδικότερα, ο Βενιζέλος, πρωθυπουργός με ισχυρό λαϊκό έρεισμα και ευρεία κοινοβουλευτική πλειοψηφία, υποστήριζε σθεναρά την πολεμική εμπλοκή της Ελλάδας και μάλιστα στο πλευρό των δυνάμεων της Αντάντ, στην νίκη των οποίων πίστευε και προσέβλεπε, προκειμένου να πραγματοποιήσει το μεγαλοϊδεατικό του πρόγραμμα. Αντίθετα, ο Κωνσταντίνος Α΄, βασιλιάς με αναγνωρισμένα συνταγματικά δικαιώματα παρέμβασης τόσο στην εσωτερική όσο και στην εξωτερική πολιτική της χώρας, επέμενε στην τήρηση ουδετερότητας, που -αν και άρρητα- εξυπηρετούσε τους στρατιωτικούς στόχους των Κεντρικών Δυνάμεων (κυρίως της Γερμανίας). Τη νίκη των τελευταίων προσδοκούσε και ήλπιζε, προκειμένου να εξυπηρετηθούν -μεταξύ άλλων- και τα μοναρχικά του συμφέροντα.⁴⁸

Η σύγκρουση ανάμεσα στους δύο επικεφαλής της πολιτικής ηγεσίας (κυβέρνησης και κράτους) αποκάλυψε την ύπαρξη ενός συνταγματικού ζητήματος που αφορούσε στην ουσία του πολιτεύματος της βασιλευομένης δημοκρατίας. Έτσι, οι βασιλικές προνομίες περί επεμβάσεως στην πολιτική ζωή (σε θέματα εσωτερικής αλλά και εξωτερικής πολιτικής) ήγειραν το ερώτημα περί της κυρίαρχης αρχής του πολιτεύματος, αν δηλαδή αυτή ήταν η δημοκρατική ή η μοναρχική. Επιπλέον, ζητούμενο παρέμενε και η ταύτιση του μοναρχικού συμφέροντος με το εθνικό. Σε κάθε περίπτωση, πρόβαλλε επιτακτική η ανάγκη τόσο από τους βενιζελικούς όσο και από τους αντιβενιζελικούς του

⁴⁷ Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 34-35.

⁴⁸ Γεώργιος Λεονταρίτης, «Από το 1913 ως τη Μικρασιατική καταστροφή. Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄: Νεώτερος Ελληνισμός από 1913 ως 1941, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σελ. 15-16. – Μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η άσκηση της εξωτερικής πολιτικής (ακόμη και στη Γαλλία) αποτελούσε αρμοδιότητα του Αρχηγού Κράτους. Σε αυτή την περίπτωση εντάσσεται και η ελληνική περίπτωση. Οι Έλληνες πρωθυπουργοί δεν αμφισβήτησαν τη βασιλική αυτή προνομία. Βλ. Δαφνής, ό.π., σελ. 99-100 – Πλουμίδης, ό.π., σελ. 118, 140-143.

προσδιορισμού συγκεκριμένων ορίων στις αρμοδιότητες των δύο επικεφαλής και της απάντησης στο ερώτημα ποιος τελικά είναι ο υπεύθυνος κυβερνήτης της χώρας.⁴⁹

Από την άποψη αυτή, η διάσταση Βενιζέλου – Κωνσταντίνου Α΄ το 1915 αποτέλεσε πραγματική τομή, όχι μόνο ως προς το διχαστικό κλίμα που προκάλεσε και τις δραματικές επιπτώσεις του, αλλά και αναφορικά με την πορεία εκδημοκρατισμού της πολιτικής ζωής. Σταδιακά, η στάση του Κωνσταντίνου Α΄ και των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων, που αντικατέστησαν τους Φιλελεύθερους στην κυβέρνηση μετά την δεύτερη παραίτηση του Βενιζέλου το Σεπτέμβριο του 1915, οδήγησε στην απονομιμοποίηση όχι μόνο της βασιλικής δυναστείας αλλά και του βασιλικού θεσμού.⁵⁰

Όταν η διαφωνία κατέληξε στην πρώτη παραίτηση του Βενιζέλου (Φεβρουάριος 1915), ο βασιλιάς τον αντικατέστησε με τον Δημήτριο Γούναρη, χρίζοντάς τον με αυτό τον τρόπο ηγέτη της αντιβενιζελικής παράταξης. Γύρω από τον Κωνσταντίνο, συσπειρώθηκαν τότε όλοι οι παλαιοκομματικοί αντίπαλοι του Βενιζέλου, καθώς επίσης κάθε λογής συντηρητικές και αντιδραστικές δυνάμεις, σχηματοποιώντας την αντιπαράθεση βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού, που έμελλε να διχάσει τη χώρα. Η επικράτηση του Βενιζέλου στις επερχόμενες εκλογές της 31^{ης} Μαΐου του ίδιου έτους τον οδήγησε στην αμφισβήτηση του δικαιώματος του βασιλιά να επιβάλει την προσωπική πολιτική του.⁵¹

Η ανανέωση της λαϊκής εντολής ερμηνεύτηκε από τον Βενιζέλο ως επιβράβευση της εξωτερικής του πολιτικής, αλλά ο βασιλιάς ενέμεινε στα «ἐλέω Θεοῦ» μοναρχικά του δικαιώματα. Η δεύτερη παραίτηση του νόμιμα εκλεγμένου πρωθυπουργού μέσα σε λίγους μήνες (Σεπτέμβριος 1915) και η αποχή από τις εκλογές της 6^{ης} Δεκεμβρίου έφεραν στην εξουσία τις αντιβενιζελικές δυνάμεις, του πολιτικού δηλαδή σχηματισμού που είχε τη βασιλική υποστήριξη. Η παρεκλυστική πολιτική των κυβερνήσεων αυτής της περιόδου απέναντι στις συμμαχικές δυνάμεις (και κυρίως την Αγγλία και Γαλλία, οι οποίες είχαν στο μεταξύ εμπλακεί στο μακεδονικό μέτωπο επιχειρήσεων) καθώς και μία σειρά ευνοϊκών -αλλά αντεθνικών- παραχωρήσεων προς τις Κεντρικές Δυνάμεις, ενεργοποίησαν

⁴⁹ Η σύγκρουση Βενιζέλου - Κωνσταντίνου Α΄ με αφορμή την είσοδο της χώρας στον Μεγάλο Πόλεμο και την επιλογή στρατοπέδου εγγράφεται σε ένα ευρύτερο διεθνές πλαίσιο. Ανάλογα διλήμματα αντιμετώπισαν χώρες της Νότιας και Νοτιοανατολικής Ευρώπης (Ιταλία, Βουλγαρία, Ρουμανία), στις οποίες συγκρούστηκαν επίσης δύο διαφορετικές αντιλήψεις για τη μορφή του Κράτους και των κυρίαρχων λειτουργιών του: η μοναρχική και η εθνική αρχή. Βλ. Πλουμίδης, ό.π., σελ. 115, 128-129.

⁵⁰ Πλουμίδης, ό.π., σελ. 193.

⁵¹ Λεονταρίτης, ό.π., σελ. 22, 26.

τα επαναστατικά αντανακλαστικά του Βεζιζέλου, που σχημάτισε την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης.⁵²

⁵² Λεονταρίτης, ό.π., σελ. 26-29. – Βερέμης-Κολιόπουλος, ό.π., σελ. 170.

1. ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ: ΠΕΡΙΟΔΟΣ Κ΄ - ΣΥΝΟΔΟΣ Δ΄ (1919-1920)

1.1 Η Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης (1916-1917)

Ο σχηματισμός από τον Βενιζέλο Προσωρινής Κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη (26 Σεπτεμβρίου 1916) οριστικοποίησε τη σύγκρουσή του με το βασιλικό καθεστώς της Αθήνας, αποτελώντας ταυτόχρονα μία επαναστατική διέξοδο στην πολιτική κρίση που αυτή η σύγκρουση είχε δημιουργήσει.⁵³ Ο Βενιζέλος, ωστόσο, διεμήνυε προς τους Συμμάχους ότι το Κίνημά του δεν είχε ούτε αντιδυναστικό ούτε αντιμοναρχικό χαρακτήρα. Παρ' όλα αυτά, το θέμα του μελλοντικού πολιτεύματος –σε περίπτωση κατίσχυσης του «Κράτους της Θεσσαλονίκης» έναντι εκείνου των Αθηνών– αποτέλεσε βασικό άξονα της πολιτικής όχι μόνο της Προσωρινής Κυβέρνησης αλλά και των Συμμάχων απέναντι στο ελληνικό πρόβλημα.⁵⁴

Στην πραγματικότητα, η διευθέτηση του ελληνικού προβλήματος, για όλα τα εμπλεκόμενα μέρη, υπαγορευόταν –αλλά και εξαρτιόταν ταυτόχρονα– όχι μόνο από στρατιωτικούς αλλά και –κυρίως– από πολιτικούς όρους, όπως αυτοί είχαν διαμορφωθεί στο πλαίσιο της βαλκανικής πολιτικής των Συμμάχων αλλά και της ευρύτερης ιμπεριαλιστικής πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων στην Εγγύς Ανατολή κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Έτσι, η πολιτειακή πολιτική του Βενιζέλου, ανεξάρτητα από τις προσωπικές του επιθυμίες, συναρτήθηκε απόλυτα με τη συμμαχική πολιτική στο ελληνικό πρόβλημα, παρακολουθώντας αναπόφευκτα τις συγκρούσεις και τις διακυμάνσεις της⁵⁵.

Σε επιστολή του προς τον στενό συνεργάτη του Κ. Ρακτιβάν, στις 8 Νοεμβρίου 1916, ο Βενιζέλος, περιγράφοντας την πολιτική κατεύθυνση του Κινήματός του, σημειώνει τα εξής: «όταν φυσικά λήξει ο πόλεμος, θά ζητήσωμεν τήν σύγκλησιν Συνελεύσεως, οὐχί διά ν' ἀλλάξωμεν τόν βασιλεύοντα οἶκον, οὔτε κἂν διά νά περιορίσωμεν τά δικαιώματα τοῦ στέμματος, ὅσα ἀπορρέουν ἐκ τοῦ ἰσχύοντος συντάγματος, ἀλλά διά νά τά

⁵³ Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 91-93.

⁵⁴ Ν. Πετσάλης-Διομήδης, *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-1917. Καθεστωτικά, διπλωματικά και οικονομικά προβλήματα του Εθνικού Διχασμού*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, 1988, σελ. 47.

⁵⁵ Γεώργιος Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, μτφρ. Βασίλης Οικονομίδης, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2005 (α' ανατύπωση), σελ. 23-69.

διευκρινίσωμεν, νά τά ἀποσαφηνίσωμεν καί νά τά κατοχυρώσωμεν κατά τό δυνατόν, ὥστε νά μή τολμήσῃ τοῦ λοιποῦ βασιλεύς νά εἴπῃ εἰς τόν ἀντιπρόσωπον τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ὅτι εἰς τά μεγάλα ἔθνη ζήτηματα δικαιούται νά παραγνωρίζῃ τήν λαϊκὴν θέλησιν καί νά ἐπιβάλλῃ τήν ἰδίαν γνώμην, διότι θεωρεῖ ἑαυτὸν ὑπεύθυνον ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ».⁵⁶

Για τον Βενιζέλο, λοιπόν, ένα σχεδόν μήνα μετά τη συγκρότηση της Προσωρινής Κυβέρνησης, η σύγκρουσή του με τον θρόνο, πέρα από την προφανή διάσταση απόψεων γύρω από τη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής στο πλαίσιο του Μεγάλου Πολέμου, αναδείκνυε ένα συνταγματικό ζήτημα, που όμως δεν είχε ούτε αντιδυναστικό ούτε αντιμοναρχικό χαρακτήρα.⁵⁷ Επρόκειτο για την αυστηρή -κατά το δυνατό- οριοθέτηση των βασιλικών εξουσιών και προνομίων, που θα διασφάλιζε το δημοκρατικό χαρακτήρα του Συντάγματος (έναντι πιθανής εκτροπής προς την απολυταρχία) και -επομένως- την ομαλότητα του πολιτικού βίου, εντός πάντα του πλαισίου της Βασιλευομένης Δημοκρατίας.⁵⁸

Η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου Α΄ αποτελούσε -βέβαια- για τον Βενιζέλο τον απαράβατο όρο κατά τις επαφές του με τις συμμαχικές κυβερνήσεις, αλλά η διχογνωμία των τελευταίων και στο ζήτημα αυτό εμποδίζε την αποκρυστάλλωση ενιαίας πολιτικής, προκρίνοντας μία μάλλον συμβιβαστική λύση μεταξύ των δύο αντίπαλων πλευρών⁵⁹. Απέναντι στην προοπτική μίας τέτοιας διευθέτησης του ελληνικού προβλήματος, ο Νικόλαος Πολίτης, Υπουργός Εξωτερικών της Προσωρινής Κυβέρνησης, διαμήνυε στις 12 Απριλίου 1917 προς τους εκπροσώπους της στο Παρίσι και το Λονδίνο: «νά διακηρύξετε, μέ τήν πρώτη ευκαιρία, ὅτι δέν χωρεῖ πλέον κανένας συμβιβασμός μέ τή βασιλική οἰκογένεια. (...) καί δεδομένης τῆς φύσεως τῆς διένεξής μας, ἡ ὁποία ἀφορᾷ σέ μικρότερη κλίμακα ὅ,τι ἀκριβῶς καί ἡ παγκόσμια σύρραξη, ὑφίσταται ἀγεφύρωτο χάσμα ἀνάμεσα στό φιλελεύθερο σύστημα τό ὁποῖο ἐκπροσωποῦμε ἐμεῖς καί τό ἀπολυταρχικό

⁵⁶ Επιστολή Βενιζέλου προς Ρακτιβάν, 8 Νοεμβρίου 1916, δημοσιευμένη από τον Πετσάλη-Διομήδη, ὁ.π., σελ. 48.

⁵⁷ Ο Βενιζέλος, βέβαια, ἤδη ἀπό το φθινόπωρο του 1915 (μετά τη δεύτερη παραίτησή του), καταδεικνύοντας τη συνταγματική διάσταση της σύγκρουσής του με τη δυναστική πολιτική, μετέβαλε -αν και ανεπίσημα- το συνταγματικό σε πολιτειακό ζήτημα, υποδαυλίζοντας το δίλημμα: βασιλεία ἢ δημοκρατία. Μοιραία, λοιπόν, οἱ βενιζελικοί ταυτίστηκαν στην κοινὴ συνείδηση ὡς ἐχθροὶ τῆς βασιλείας. Πολύ περισσότερο που ἡ ρητορική στο πλαίσιο του κινήματος της Εθνικῆς Ἀμυνας ἐνεῖχε σαφεῖς αναφορές στο δυναστικό καὶ πολιτειακό ζήτημα. Βλ. Πλουμίδης, ὁ.π., σελ. 229, 237, 244-248.

⁵⁸ Ενδεικτικὴ ἄλλωστε τῆς στάσης του Βενιζέλου ἀπέναντι στο πολιτειακό καθεστῶς υπῆρξε ἡ κεφαλίδα των πρώτων ἐπίσημων ἐγγράφων τῆς Προσωρινῆς Κυβέρνησης: «Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος-Προσωρινὴ Κυβέρνησις». Βλ. Πετσάλης-Διομήδης, ὁ.π., σελ. 48.

⁵⁹ Λεονταρίτης, ὁ.π., σελ. 26, 36.

έκείνο της βασιλικής κλίκας». ⁶⁰ Η παραπάνω δήλωση, εκτός από την ελάχιστη αποδεκτή προϋπόθεση στις διαπραγματεύσεις με τις συμμαχικές δυνάμεις, αναδείκνυε και την ιδεολογική πλευρά της σύγκρουσης Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών, που αντανakλούσε -σε μικρογραφία- τις ιδεολογικές αντιθέσεις των δύο μεγάλων συνασπισμών στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το φιλελευθερισμό δηλαδή της Αντάντ απέναντι στον απολυταρχισμό των Κεντρικών Δυνάμεων. ⁶¹

Σε αυτό το πλαίσιο και υπό το πρίσμα μίας σειράς ευνοϊκών παραγόντων στη διεθνή πολιτική σκηνή και το στρατιωτικό πεδίο ⁶², ο Βενιζέλος άρχισε να εξετάζει άλλες εναλλακτικές, περισσότερο ριζοσπαστικές από τη μεταπολεμική εξασφάλιση θεσμικών εγγυήσεων που θα απέτρεπαν τη βασιλική εκτροπή προς την απολυταρχία ⁶³. Έτσι, σε επιστολή του προς τον Άθω Ρωμάνο, στις 22 Απριλίου 1917, παράλληλα σχεδόν με τη Διάσκεψη του Σαιν Ζαν ντε Μωριέν (19 Απριλίου 1917) που έκρινε τελικά την τύχη του Κωνσταντίνου Α΄, ⁶⁴ δήλωσε ότι η διατήρηση της δυναστείας των Γλύξμπουργ «θά ήτο λύσις νόθος», εκθέτοντας παράλληλα την ιδανική κατά τον ίδιο λύση του καθεστωτικού ζητήματος: «άριστη διά τά συμφέροντα ήμῶν λύσις θά ήτο ἡ διατήρησις τοῦ σημερινοῦ πολιτεύματος μέ βασιλέα λαμβανόμενον ἐκ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῆς Ἀγγλίας». ⁶⁵

Γνωρίζοντας ωστόσο τις βρετανικές επιφυλάξεις για λύση του καθεστωτικού ζητήματος εκτός της υφιστάμενης δυναστείας, ο Βενιζέλος εξέτασε σοβαρά το ενδεχόμενο εγκαθίδρυσης της Δημοκρατίας, το οποίο είχε αρχίσει άλλωστε να έχει αρκετούς υποστηρικτές μεταξύ των μελών της Προσωρινής Κυβέρνησης και του

⁶⁰ Επιστολή Νικολάου Πολίτη προς τους εκπροσώπους της Προσωρινής Κυβέρνησης στο Παρίσι και το Λονδίνο, 12 Απριλίου 1917, δημοσιευμένη από τον Λεονταρίτη, ό.π., σελ.36-37.

⁶¹ Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 37. – Πλουμίδης, ό.π., σελ. 244.

⁶² Την άνοιξη του 1917, σειρά γεγονότων ευνόησαν τη λήξη του παρατεταμένου αδιεξόδου στο ελληνικό πρόβλημα, δρομολογώντας παράλληλα την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου Α΄. Επρόκειτο για: α) την πτώση του τσαρικού καθεστώτος, ως συνέπεια της Φεβρουαριανής Επανάστασης στη Ρωσία, που αποδυνάμωσε τα μοναρχικά ερείσματα της ευρωπαϊκής πολιτικής και ευαγγελίστηκε τη διάδοση της δημοκρατικής ιδέας στα ευρωπαϊκά κράτη β) την πτώση του μετριοπαθούς Γάλλου πρωθυπουργού Αριστίντ Μπριάν και τη διαδοχή του από τον Αλεξάντρ Ριμπό, αποφασισμένο να επιλύσει το ελληνικό ζήτημα και γ) την είσοδο στον πόλεμο των δημοκρατικών ΗΠΑ, τις απόψεις των οποίων περί των δικαιωμάτων των ουδέτερων χωρών έτειναν να εκτιμούν οι Σύμμαχοι. Τέλος, στη δεδομένη χρονική συγκυρία, οι πολιτικο-στρατιωτικές ανάγκες των Συμμάχων απαιτούσαν τη συστράτευση στον συμμαχικό αγώνα της Ελλάδας ενωμένης, κάτι που όμως εμπόδιζε η παραμονή του Κωνσταντίνου Α΄ στον Θρόνο. Βλ. Λεονταρίτης, ό.π., σελ. 26. – Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 108.

⁶³ Hering, ό.π., σελ. 904-905.

⁶⁴ Λεονταρίτης, ό.π., σελ. 31.

⁶⁵ Επιστολή Βενιζέλου προς Ρωμάνο, 22 Απριλίου 1917, δημοσιευμένη από τον Λεονταρίτη, ό.π., σελ. 37-38.

Κόμματος των Φιλελευθέρων.⁶⁶ Έτσι, στην παραπάνω επιστολή του προς τον Ρωμάνο, απέναντι στην προοπτική βρετανικής άρνησης στην επιλογή αγγλικής δυναστείας για τον ελληνικό Θρόνο, σημείωσε: «Άλλ' εάν τούτο δέν εἶνε δυνατόν, τότε δέν νομίζω ὅτι ὑπολείπεται ἄλλη λύσις παρά τήν δημοκρατίαν [sic] διά τήν ὁποίαν θεωρῶ ὥριμον τόν Ἑλληνικόν λαόν καί τήν ὁποίαν ἐκ διεθνῶν μόνον λόγων ἀπέστεργα, ἐφόσον πᾶσαι αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις πλὴν μιᾶς εἶχον μοναρχικὴν μορφήν πολιτεύματος, ἀλλ' ἥτις μετὰ τόν πνέοντα σήμερον δημοκρατικόν ἄνεμον οὐδεμίαν ἐκ τῶν διεθνῶν λόγων οὐσιώδη ἀντένδειξιν παρουσιάζει».⁶⁷

Η δημοκρατική λύση του καθεστωτικού ζητήματος συνιστούσε αναμφίβολα μία αναδίπλωση του Βενιζέλου, αναφορικά κυρίως με την πίστη του στη δημοκρατική ωριμότητα του ελληνικού λαού, για την οποία τον Φεβρουάριο του 1916 είχε δηλώσει σε παρισινή εφημερίδα: «Πιστεύω, ὅτι ἡ Ἑλληνική Δημοκρατία ἔχει ἀκόμη ἀνάγκην τῆς Βασιλείας, δι' ἓναν ἢ δύο αἰῶνας».⁶⁸ Παρ' όλα αυτά, είτε επρόκειτο για μέσο άσκησης πίεσης στις συμμαχικές δυνάμεις⁶⁹ (προς άμεση και ευνοϊκή επίλυση του ελληνικού ζητήματος) είτε για πολιτικό ρεαλισμό (που ευνοούνταν από την προοπτική εγκαθίδρυσης δημοκρατικού πολιτεύματος στη Ρωσία μετά την πτώση του τσαρικού καθεστώτος)⁷⁰, η εγκαθίδρυση Αβασίλευτης συνιστούσε μία ριζική -αλλά και ταυτόχρονα- επαναστατική

⁶⁶ Λεονταρίτης, ό.π., σελ. 40-41. Στη Θεσσαλονίκη, ήδη πριν από την εγκατάσταση της Προσωρινής Κυβέρνησης, είχε σημειωθεί η πρώτη οργανωμένη εκδήλωση υπέρ της Δημοκρατίας, με την εφημερίδα «Ριζοσπάστη» να πρωτοστατεί στην καλλιέργεια του δημοκρατικού φρονήματος. Τις δημοκρατικές ιδέες, που αρχικά ασπάστηκαν οι πρόσφυγες, συγκροτώντας το πρώτο ελληνικό δημοκρατικό κόμμα με λαϊκή βάση, έφεραν στο πολιτικό προσκήνιο, μετά την εγκατάσταση της Τριανδρίας, μέλη του Κόμματος των Φιλελευθέρων, με ηγετικές ανάμεσά τους φυσιογνωμίες τον Γεώργιο Φιλάρετο, τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου και τον Γεώργιο Καφαντάρη. Από τα μέλη της Τριανδρίας και ο Παύλος Κουντουριώτης συμμερίστηκε τις δημοκρατικές ιδέες, χωρίς ωστόσο, όπως και ο Βενιζέλος, να εκφραστεί επίσημα υπέρ της εγκαθίδρυσης Αβασίλευτης, λόγω του συμμαχικού κυρίως παράγοντα, ο οποίος λειτουργούσε ανασταλτικά στη δεδομένη ιστορική συγκυρία. Η Φεβρουαριανή Επανάσταση στη Ρωσία άλλωστε είχε καταλυτική επίδραση στους κόλπους του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος και των ριζοσπαστικών δημοκρατικών, που την έβλεπαν ως μέσο προώθησης του εκδημοκρατισμού της Ελλάδας. Βλ. Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, 2 τόμ., Πυρσός, Αθήνα, 1931, τόμ. Β', σελ. 321. – Γεώργιος Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, μτφρ. Σαράντης Αντίοχος, Εξάντας, Αθήνα, 1978, σελ. 91, 100. – Πλουμίδης, ό.π., σελ. 241.

⁶⁷ Επιστολή Βενιζέλου προς Ρωμάνο, 22 Απριλίου 1917, δημοσιευμένη από τον Λεονταρίτη, ό.π., σελ.37-38.

⁶⁸ Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., σελ. 47.

⁶⁹ Εκτός από τη Γαλλία, που αποτελούσε τη μόνη Δημοκρατία, οι υπόλοιπες χώρες της Συμμαχίας (Αγγλία, Ρωσία, Ιταλία) ήταν καταρχήν αντίθετες στην εγκαθίδρυση Δημοκρατίας στην Ελλάδα. Βλ. Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., σελ. 47-48.

⁷⁰ Στην ίδια επιστολή του προς τον Ρωμάνο ο Βενιζέλος έγραφε: «ή ἐν Ρωσία ἐπανάστασις μέ κάμνει ν' ἀποκρούω ὀλιγώτερον παρά πρὶν τήν ιδέαν τῆς δημοκρατίας καί φρονῶ μάλιστα ὅτι ἂν ἡ Ρωσσία ἀποδεχθῇ τό δημοκρατικόν πολίτευμα οὐδένα θά παρουσιάξῃ δι' ἡμᾶς κίνδυνον ἢ ἀποδοχή τοῦ δημοκρατικῆς μορφῆς πολιτεύματος.»

λύση του ελληνικού προβλήματος, για την οποία ωστόσο δεν ήταν ακόμη ώριμες οι συνθήκες ούτε στο εξωτερικό ούτε στο εσωτερικό.⁷¹

Τελικά, μετά και την άρνηση των Συμμάχων⁷² να αποδεχθούν την πρόταση Βενιζέλου για ανάρρηση στον θρόνο του νεαρότερου γιου του Κωνσταντίνου Α΄, του Παύλου, που ως ανήλικος θα επέβαλε τον διορισμό Αντιβασιλείας υπό τον έλεγχό του, ο Βενιζέλος, επιδεικνύοντας διαλλακτικότητα, αποδέχθηκε τη λύση του Αλέξανδρου (δεύτερου στη σειρά διαδοχής),⁷³ δηλώνοντας έτοιμος να επαναλάβει το πείραμα της Συνταγματικής Μοναρχίας.⁷⁴ Η δήλωση ωστόσο του απερχόμενου Κωνσταντίνου Α΄ στο διάγγελμά του προς τον ελληνικό λαό (12 Ιουνίου 1917), με την οποία καλλιεργούσε την εντύπωση ότι αποχωρούσε προσωρινά αφήνοντας τον δευτερότοκό του γιο ως τοποτηρητή του θρόνου του, και -πολύ περισσότερο- το διάγγελμα του Αλέξανδρου προς τον ελληνικό λαό επ' ευκαιρία της ανάρρησής του στον θρόνο (12 Ιουνίου 1917), με το οποίο δήλωνε την πρόθεσή του να υπακούσει στη θέληση του πατέρα του, ενέτειναν την κριτική απέναντι στις συμμαχικές αποφάσεις για τη διαχείριση του ελληνικού προβλήματος.⁷⁵

Είναι αλήθεια ότι ο Βενιζέλος είχε δεχθεί απρόθυμα την απόφαση των Συμμάχων για ορισμό του Αλέξανδρου ως διαδόχου του ελληνικού θρόνου. Σε δήλωσή του στον αμερικανικό τύπο (23 Ιουνίου 1917) είχε, άλλωστε, σημειώσει emphatically την επιθυμία της πλειονότητας του ελληνικού λαού για ριζική μεταβολή του πολιτεύματος, κατά το αμερικανικό -μάλιστα- πρότυπο. Ο ίδιος, ωστόσο, δεν επιχείρησε ποτέ να θέσει τις Προστάτιδες Δυνάμεις προ τετελεσμένου γεγονότος στο ζήτημα του πολιτεύματος, παρά τις σχετικές εισηγήσεις στενών συνεργατών του. Στην πραγματικότητα, υπέτασσε σε μεγάλο βαθμό την εσωτερική πολιτική στις διεθνείς αναγκαιότητες, ενώ έδινε δυσανάλογη βαρύτητα στις δυναστικές σχέσεις κατά την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής, μολονότι είχε εντυπωσιαστεί από τα ριζοσπαστικά ρεύματα της Ευρώπης.⁷⁶

⁷¹ Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 110. – Πλουμίδης, ό.π., σελ. 240-241.

⁷² Οι Σύμμαχοι είχαν προτείνει τον ορισμό Αντιβασιλέα στη θέση του Κωνσταντίνου Α΄, τον οποίο σκόπευαν να απομακρύνουν προσωρινά από τον Θρόνο και για όσο διάστημα διαρκούσε ο πόλεμος. Βλ. Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 112.

⁷³ Η επιλογή του Γεωργίου, πρωτότοκου γιου του Κωνσταντίνου Α΄ και -επομένως- νόμιμου διαδόχου του Θρόνου, δεν εξετάστηκε από τους Συμμάχους, λόγω της αποδεδειγμένης γερμανοφιλίας του. Βλ. Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 111.

⁷⁴ Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, ό.π., σελ. 73.

⁷⁵ Λεονταρίτης, ό.π., σελ. 62, 72-73.

⁷⁶ Λεονταρίτης, ό.π., σελ. 73.

Για τη στάση του αυτή ο Βενιζέλος δέχθηκε έντονη κριτική στο εσωτερικό από πολιτικούς κύκλους που είχαν δημιουργήσει την περίοδο αυτή ένα ρεύμα υπέρ της Αβασίλευτης. Επρόκειτο για την αριστερή πτέρυγα του βενιζελισμού, τους ριζοσπάστες δημοκρατικούς και τους σοσιαλιστές, οι οποίοι φρονούσαν ότι η δημοκρατική δυναμική της Ρωσικής Επανάστασης θα ευαγγελιζόταν την πτώση της Μοναρχίας και στην Ελλάδα. Ειδικότερα, οι ριζοσπάστες δημοκρατικοί και οι σοσιαλιστές κατηγόρησαν τον Βενιζέλο ότι πρόδωσε τις αρχές της εξέγερσης του 1909 και του κινήματος της Εθνικής Άμυνας, στο οποίο οι ίδιοι είχαν προσχωρήσει με την προσδοκία περαιτέρω επαναστατικών εξελίξεων.⁷⁷

Τελικά, ο Βενιζέλος, σε επιστολή που απηύθυνε στον Αλέξανδρο την επομένη της ορκωμοσίας του (27 Ιουνίου 1917), ξεκαθάρισε τη συνταγματική πλευρά της σχέσης του με τον θρόνο και τις προθέσεις του σχετικά με το πολιτειακό καθεστώς. Έτσι, αφού δήλωσε ότι το υφιστάμενο πολίτευμα είναι στη βάση του δημοκρατικό, αλλά ο τέως βασιλιάς, παρασυρόμενος από κακούς συμβούλους, έδωσε σε αυτό μία «πρωσσική» κατεύθυνση⁷⁸, έκρινε σκόπιμη μετεκλογικά τη σύσταση Εθνοσυνέλευσης «ὅπως διὰ τῶν ἀναγκαίων μεταρρυθμίσεων ἐν τῷ Συντάγματι ἐξαρθῇ καὶ καταστῇ τοῦ λοιποῦ ἀπρόσβλητος ὁ ἐντελὼς δημοκρατικὸς χαρακτήρ τῆς Ἑλληνικῆς Βασιλείας».⁷⁹ Με τη δήλωσή του αυτή, ο αρχηγός του Κόμματος των Φιλελευθέρων επανήλθε στις αρχικές του θέσεις για το πολιτειακό καθεστώς της χώρας, όπως αυτές είχαν διατυπωθεί κατά τη συγκρότηση της Προσωρινής Κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη.

1.2 Η επανασύγκληση της Βουλής της 31^{ης} Μαΐου 1915 (1917-1920)

Μετά την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου Α΄ παρέμενε σε εκκρεμότητα το ζήτημα των θεσμικών όρων επανένωσης της χώρας και επανόδου του Βενιζέλου στην εξουσία. Η επανασύγκληση της Βουλής που είχε προκύψει από τις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915 προκρίθηκε ως η καταλληλότερη λύση, με δεδομένη τη δυσκολία διενέργειας εθνικών

⁷⁷ Λεονταρίτης, ό.π., σελ. 73, 104-105. – Πλουμίδης, ό.π., σελ. 237-238.

⁷⁸ Η προσπάθεια του Βενιζέλου να αμβλύνει το διχαστικό κλίμα στις σχέσεις του με το βασιλιά, εστιάζοντας την αντίθεσή του στις φιλοβασιλικές ελληνικές κυβερνήσεις και όχι στον ίδιο, συνιστούσε μία διπλωματική προσέγγιση της σύγκρουσής του με τον Θρόνο, που υπαγορεύτηκε από υποδείξεις των Συμμάχων (ήδη από το Σεπτέμβριο του 1916) για ανάδειξη της στρατιωτικής κι όχι της πολιτειακής διαφοράς με τον θρόνο. Βλ. Πλουμίδης, ό.π., σελ. 233-234.

⁷⁹ Επιστολή Βενιζέλου προς Αλέξανδρο, 28 Ιουνίου 1917, δημοσιευμένη από τον Λεονταρίτη, ό.π., σελ. 85.

εκλογών στη συγκεκριμένη συγκυρία και την απόρριψη της προοπτικής δικτατορικής διακυβέρνησης.⁸⁰

Η σύγκληση, ωστόσο, της «Βουλής των Λαζάρων», όπως ειρωνικά αποδόθηκε από τις αντιβενιζελικές δυνάμεις η πρωτοφανής -από συνταγματική άποψη- επανασύγκληση μίας διαλυθείσας Βουλής, δέχθηκε ευρεία κριτική από την αντιπολίτευση. Το επιχείρημα της αντισυνταγματικότητας, όμως, ανασκευάστηκε από τον Βενιζέλο αντιστρεφόμενο, αφού για τον αρχηγό του Κόμματος των Φιλελευθέρων αντισυνταγματική υπήρξε καταρχήν η διάλυση από τον Κωνσταντίνο Α΄ της Βουλής της 31^{ης} Μαΐου του 1915, στην οποία η Κυβέρνηση των Φιλελευθέρων είχε μάλιστα ευρεία πλειοψηφία. Η Βουλή εκείνη εξακολουθούσε, λοιπόν, να υφίσταται *de jure* και -πολύ περισσότερο- ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι εξακολουθούσε να διατηρεί ως Πρωθυπουργός τόσο τη λαϊκή εντολή που είχε λάβει τον Μάιο του 1915 για την εφαρμογή της πολιτικής του όσο και την ψήφο εμπιστοσύνης της Βουλής κατά την κρίσιμη ψηφοφορία του Οκτωβρίου του 1915. Η επανασύγκληση, λοιπόν, της Βουλής της 31^{ης} Μαΐου 1915 συνιστούσε τον προσφορότερο τρόπο, προκειμένου το ιδιότυπο ημικοινοβουλευτικό καθεστώς της κυβέρνησης Βενιζέλου να αποκτήσει νόμιμη κοινοβουλευτική επικύρωση.⁸¹

Η Βουλή της Κ΄ περιόδου, που αναβίωσε στις 29 Ιουνίου 1917, συνήλθε σε Β΄ Σύνοδο στις 12 Ιουλίου 1917 και ολοκλήρωσε τις εργασίες της το φθινόπωρο του 1920, περατώνοντας την Δ΄ Σύνοδό της. Οι διαδοχικές παρατάσεις της⁸² νομιμοποιούνταν από τις ιδιότυπες συνθήκες των πολεμικών επιχειρήσεων και των διαπραγματεύσεων που οδήγησαν στις συνθήκες ειρήνης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ για αρκετό διάστημα είχε διακόψει και τις εργασίες της (από 08-04-1918 έως και 10-11-1918).⁸³

Η κοινοβουλευτική παρουσία της Αντιπολίτευσης (αποκεφαλισμένης μετά τον εκτοπισμό του Δ. Γούναρη, αποδεκατισμένης μετά τον θάνατο του Γ. Θεοτόκη και αποδυναμωμένης λόγω της συστηματικής αποχής του Δ. Ράλλη από τις συνεδριάσεις) υπήρξε καθ' όλη τη διάρκεια της «Βουλής των Λαζάρων» υποτονική. Μόνη εξαίρεση, το

⁸⁰ Λεονταρίτης, «Από το 1913 ως τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», ό.π., σ. 48. – Διονύσιος Αλικανιώτης, *Δημήτριος Γούναρης. Μικρή συμβολή στην κατανόηση ενός προδρόμου της εποχής μας*, εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, 1983, σελ. 144.

⁸¹ Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, ό.π., σελ. 86.- Νικολακόπουλος, ό.π., σελ. 36-37.

⁸² Η θητεία της έληγε κανονικά στις 31 Μαΐου 1919, αλλά παρατάθηκε τέσσερις φορές με ισάριθμα Διατάγματα, έως τις 10 Σεπτεμβρίου 1920, οπότε και διαλύθηκε με Βασιλικό Διάταγμα. Βλ. Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 234.

⁸³ Λεονταρίτης, «Από το 1913 ως τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», ό.π., σελ. 50.

νεοπαγές «Εθνικό Συντηρητικό Κόμμα» του Νικόλαου Στράτου αλλά και μερίδα ανεξάρτητων βουλευτών, που άρθρωσαν αντιπολιτευτικό λόγο.⁸⁴

Το μεγαλύτερο μέρος της αντιπολιτευτικής ρητορικής που αναπτύχθηκε κατά την Δ΄ Σύνοδο αφορούσε στην καθυστέρηση της προκήρυξης εκλογών και, κυρίως, στη διατήρηση επί μακρόν των περιοριστικών μέτρων που η κυβέρνηση Βενιζέλου εφάρμοσε την επομένη της επανασύγκλησής της.⁸⁵ Ειδικότερα, η κριτική εστιάστηκε στην παράταση του στρατιωτικού νόμου και του καθεστώτος της λογοκρισίας που είχε επιβληθεί στον αντιβενιζελικό τύπο, ακόμη και μετά την επίτευξη της καταρχήν συμφωνίας με την Τουρκία, ενώ αιχμές διατυπώθηκαν και εναντίον της συνέχισης των διώξεων των πολιτικών αντιφρονούντων. Απαντώντας στις παραπάνω αιτιάσεις, ο Βενιζέλος, υπεραμυνόμενος της σκοπιμότητας διατήρησης των περιοριστικών μέτρων, παρέπεμπε στην τελική υπογραφή της συνθήκης ειρήνης με την Τουρκία, ως το χρονικό όριο επανόδου στην κανονικότητα.

1.3 Το συνταγματικό ζήτημα

Στις 25 Αυγούστου 1920 ο Βενιζέλος παρουσίασε στη Βουλή τη Συνθήκη των Σεβρών, ανακοινώνοντας παράλληλα -και σύμφωνα με προηγούμενες δεσμεύσεις του⁸⁶- τη διενέργεια εκλογών, των οποίων θα προηγούνταν η άρση του στρατιωτικού νόμου και της λογοκρισίας.⁸⁷ Αναφορικά με τη νέα Βουλή, ξεκαθάρισε επίσης ότι αυτή θα είχε αναθεωρητικό χαρακτήρα, παρά τις προσδοκίες της Αντιπολίτευσης αλλά και μερίδας των Φιλελευθέρων, που ζητούσαν τη συγκρότηση Συντακτικής Συνέλευσης.⁸⁸

Για τον αρχηγό του Κόμματος των Φιλελευθέρων δεν υφίστατο -στην παρούσα συγκυρία⁸⁹- ούτε σκοπιμότητα ούτε αναγκαιότητα σύγκλησης Συντακτικής Συνέλευσης.

⁸⁴ Λεονταρίτης, ό.π., σελ. 50. - Δαφνής, ό.π., σελ. 131. - Hering, ό.π., σελ. 919-920.

⁸⁵ Για τα έκτακτα μέτρα και τις εκκαθαρίσεις στην εκκλησία, τη διοίκηση και το στρατό, βλ. Λεονταρίτης, ό.π., σελ. 48-49 και Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 234.

⁸⁶ Ηλίας Νικολακόπουλος, ό.π., σελ. 37. - Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 128.

⁸⁷ Ιωάννης Γιαννουλόπουλος, «Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ: Νεότερος Ελληνισμός από 1913 ως 1941, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σελ. 146.

⁸⁸ *ΕΦΣΒ*, Περίοδος Κ΄ - Σύνοδος Δ΄, Συνεδρίασις 71^η, 25-08-1920, σελ. 1060.

⁸⁹ Ο ίδιος, βέβαια, όταν ανέλαβε την εξουσία μετά την επανένωση του κράτους, είχε προαναγγείλει τη μετεκλογική σύγκληση Αναθεωρητικής Βουλής ή ακόμη και Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης (κατόπιν αποφάσεως της Βουλής), προκειμένου να νομιμοποιήσει τη δυνατότητα της «Βουλής των Λαζάρων» να τροποποιεί ή και να καταργεί συνταγματικές διατάξεις με κοινούς νόμους, υπό την προοπτική της εγκρίσεώς τους από την επερχόμενη Βουλή ή Εθνοσυνέλευση. Βλ. Λεονταρίτης, ό.π., σελ. 48. Πολύ περισσότερο, άλλωστε, το Νοέμβριο του 1915, στη «διακήρυξη» του προς τον ελληνικό λαό μετά τη δεύτερη παραίτησή του, τονίζοντας τη συνταγματική διάσταση της αντίθεσής του προς τον θρόνο, δημιούργησε ισχυρές

Η άμεση επίλυση των σοβαρών ζητημάτων που είχαν ανακύψει μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών δεν επέτρεπε, κατά τη γνώμη του, την ανάλωση πολύτιμου χρόνου σε ατέρμονες συζητήσεις «καί επί τῆς μορφῆς τοῦ Πολιτεύματος καί ἐπὶ πάντων τῶν ἄρθρων τοῦ Συντάγματος».⁹⁰ Πολύ περισσότερο, ωστόσο, έκρινε περιττή την απόδοση συντακτικών εξουσιών στην επερχόμενη Συνέλευση, αφού, όπως δήλωσε: «Τό Πολίτευμα καλῶς ἔχει καί οὐδεμία ἀνάγκη ἀναθεωρήσεως αὐτοῦ ὑφίσταται».⁹¹ Την άποψή του αυτή στήριξε στον εξής συλλογισμό: «χωρίς νά παραγνωρίζω ὅτι ἡ πολιτεία τοῦ πρώην Βασιλέως ἐκλόνισεν οὐσιωδῶς τά θεμέλια τοῦ Βασιλικοῦ θεσμοῦ ἐν Ἑλλάδι, πιστεύω ὅτι τό πολίτευμα τῆς Βασιλευομένης Δημοκρατίας, οἷον τό ἡμέτερον, ἀνταποκρίνεται ἀκόμη πρὸς τά ἐθνικά συμφέροντα».⁹²

Το 1920, λοιπόν, ο Βενιζέλος επανέλαβε τις θέσεις που είχε διατυπώσει το 1917 για το πολιτειακό καθεστώς της χώρας. Ξεκαθαρίζοντας τότε στον βασιλιά Αλέξανδρο ότι η διάστασή του με τον θρόνο συνίστατο μόνο στη συνταγματική αποσαφήνιση του κυρίαρχου φορέα εξουσίας (του Βασιλιά δηλαδή ή του Λαού) στο πλαίσιο του πολιτεύματος της Βασιλευομένης Δημοκρατίας, είχε δηλώσει ότι «τό πολίτευμα ἡμῶν, (...) εἶναι κατὰ τήν βάσιν αὐτοῦ ἐντελῶς δημοκρατικόν. Κατὰ τό Σύνταγμα ἡμῶν, ὅλαι αἱ ἐξουσίαι πηγάζουσιν ἐκ τοῦ ἔθνους, ὁ δέ Βασιλεὺς δέν ἔχει ἄλλας ἐξουσίας, παρ' ὅσας χορηγοῦσιν εἰς αὐτόν τό Σύνταγμα καί οἱ πρὸς αὐτό συνάδοντες νόμοι».⁹³

Για τον Βενιζέλο, λοιπόν, που εξακολουθούσε να επενδύει εθνικά στον δυναστικό παράγοντα και θεωρούσε καταρχήν δημοκρατικό το ισχύον πολίτευμα, η επερχόμενη Βουλή δεν μπορούσε να έχει παρά μόνο αναθεωρητικό χαρακτήρα. Αναγνώριζε, λοιπόν, ως βασική αποστολή της νέας Συνέλευσης την οριοθέτηση των βασιλικών εξουσιών και προνομίων, δηλαδή την απάντηση στο συνταγματικό χαρακτήρα ερώτημα: «τίς ἡμύνετο ὑπέρ τοῦ πολιτεύματος, ὁ ἀνεύθυνος ἄρχων ἢ ὁ ὑπεύθυνος ἀρχηγός τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας;».⁹⁴ Το ερώτημα αυτό, άλλωστε, που έθιγε την πεμπτουσία της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας, συμπύκνωνε την ουσία της πολιτικής κρίσης που είχε εκδηλωθεί το 1915 και αποτελούσε τη συνταγματική διάσταση του Εθνικού Διχασμού.⁹⁵

προσδοκίες για ανάληψη ριζοσπαστικής δράσης εναντίον της μοναρχικής αρχής. Και τότε όμως δεν προέβη σε κάποια ριζοσπαστική κίνηση. Βλ. Πλουμίδης, ό.π., σελ. 200-203.

⁹⁰ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1060.

⁹¹ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1060.

⁹² ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1060.

⁹³ Επιστολή Βενιζέλου προς Αλέξανδρο, 28 Ιουνίου 1917, δημοσιευμένη από τον Λεονταρίτη, ό.π., σελ. 85.

⁹⁴ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1059.

⁹⁵ Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 225-226, 229. – Πλουμίδης, ό.π., σελ. 183, 201-202.

Πράγματι, στην ίδια συνεδρίαση της 25^{ης} Αυγούστου 1920, λίγες ημέρες πριν την εισήγηση στον βασιλιά της διάλυσης της «Βουλής των Λαζάρων», η κυβέρνηση Βενιζέλου υπέβαλε στη Βουλή δύο προτάσεις για την αναθεώρηση 12 άρθρων του Συντάγματος, μεταξύ των οποίων και εκείνων που αφορούσαν στη ρύθμιση του συνταγματικού ζητήματος. Ειδικότερα, επρόκειτο για το άρθρο 31 (περί του βασιλικού δικαιώματος διορισμού Υπουργών), το άρθρο 32 (περί των βασιλικών δικαιωμάτων και αρμοδιοτήτων σε καιρό πολέμου), το άρθρο 37 (περί του θεσμού της διαλύσεως της Βουλής) και το άρθρο 45 (περί ζητημάτων διαδοχής).⁹⁶

Σχετικά με το αποτέλεσμα των επερχόμενων εκλογών, βέβαια, που θα του επέτρεπε να εφαρμόσει τη συνταγματική αναθεώρηση, ο Βενιζέλος δήλωνε «άπολύτως ήσυχος καί άπολύτως άσφαλής».⁹⁷ Οι ελληνικές στρατιωτικές και διπλωματικές επιτυχίες, με τις οποίες το έθνος πραγματοποίησε σχεδόν εξ ολοκλήρου το μεγαλοϊδεατικό του όραμα, δεν μπορούσε παρά να οδηγήσουν στην εκλογική κατίσχυση του Κόμματος των Φιλελευθέρων.⁹⁸ Η νίκη αυτή θα αντανakλούσε ταυτόχρονα την επιβεβαίωση της πολιτικής του και στο πολιτικό επίπεδο. Στην υποθετική ωστόσο -άκρως ουτοπική όσο και δυστοπική- περίπτωση νίκης των αντιδραστικών δυνάμεων, οι οποίες προσδοκούσαν «τήν πραγματοποίησιν τοῦ πόθου των, πρὸς άνατροπήν τοῦ καθεστώτος καί έπαναφοράν τοῦ έκπτώτου Βασιλέως», ο Βενιζέλος ξεκαθάρισε: «ή Αντίδρασις τότε καθισταμένη Κυβέρνησις τῆς Χώρας, θά ήδύνατο ύπ' εὐθύνην αὐτῆς νά εισηγηθῇ τήν συγκρότησιν Συντακτικῆς Συνελεύσεως».⁹⁹

1.4 Το δυναστικό ζήτημα

Ο θάνατος του βασιλιά Αλέξανδρου (12 Οκτωβρίου 1920), λίγες μόνο ημέρες πριν από τις προγραμματισμένες εκλογές¹⁰⁰, άνοιξε εκ νέου τη συζήτηση γύρω από το δυναστικό ζήτημα, που αφορούσε τώρα τη διάδοχη κατάσταση στον Θρόνο, με δεδομένη

⁹⁶ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1062. - Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 236.

⁹⁷ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1057.

⁹⁸ Γιαννουλόπουλος, ό.π., σελ. 147. - Νικολακόπουλος, ό.π., σελ. 38.

⁹⁹ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1060. Τον Μάρτιο του 1920 συγκροτήθηκε από τους Εθνικόφρονες του Δ. Γούναρη και τα μικρότερα αντιβενιζελικά κόμματα 16μελές «Συμβούλιο της Συνεργαζόμενης Αντιπολιτεύσεως» (κατόπιν «Ηνωμένης»), το οποίο τον Μάιο του ίδιου έτους προχώρησε στην οργάνωση «Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων», που ουσιαστικά αναβίωσαν τους παλιούς Επίστρατους. Στη δράση των συλλόγων αυτών στηρίχθηκε η αντιβενιζελική προπαγάνδα και τρομοκρατία των βενιζελικών δυνάμεων προεκλογικά. Την ομάδα αυτή των δεκαέξι ηγετικών στελεχών της αντιπολίτευσης αποκαλούσε ο Βενιζέλος «Αντίδραση». Βλ. Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 133.

¹⁰⁰ Οι εκλογές είχαν αρχικά προκηρυχθεί για την 25^η Οκτωβρίου 1920, αλλά αναβλήθηκαν για μία εβδομάδα, λόγω του αιφνίδιου θανάτου του βασιλιά Αλέξανδρου. Βλ. Δαφνής, ό.π., σελ. 131.

την άρνηση του Κωνσταντίνου Α΄ να παραιτηθεί από τα βασιλικά του δικαιώματα. Η Αντιπολίτευση -Αντίδραση κατά τον Βενιζέλο, ο οποίος έκανε διάκριση μεταξύ Αντιπολίτευσης και Αντίδρασης¹⁰¹- κατέστησε το συνταγματικό ζήτημα το επίκεντρο του προεκλογικού της αγώνα και τον Κωνσταντίνο Α΄ το σύμβολο όχι μόνο των οπαδών της μοναρχίας αλλά και της πλειοψηφίας των κάθε λογής δυσαρεστημένων από τα περιοριστικά και επώδυνα μέτρα της Κυβέρνησης Βενιζέλου κατά την τριετία 1917-1920.¹⁰²

Η προοπτική της παλινόρθωσης του Κωνσταντίνου Α΄, λοιπόν, λόγω του αιφνίδιου θανάτου του Αλέξανδρου, ενεργοποίησε τις μοναρχικές δυνάμεις, οι οποίες, εργαλειοποιώντας το συνταγματικό ζήτημα, συσπείρωσαν την έως τότε πολυκέφαλη αντιβενιζελική αντιπολίτευση, που ασφυκτιούσε από την «τυραννική» διακυβέρνηση Βενιζέλου.¹⁰³ Έτσι, οι επερχόμενες εκλογές έτειναν να αποκτήσουν τον χαρακτήρα άτυπου δημοψηφίσματος υπέρ της παλινόρθωσης του «εκπτώτου».¹⁰⁴

Ο Βενιζέλος, αντιλαμβανόμενος ότι η αναβίωση της διχαστικής αντιδικίας του με τον Κωνσταντίνο Α΄ θα έβλαπτε πολλαπλά τα συμφέροντα της χώρας τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, επιχείρησε να υπερβεί το συνταγματικό ζήτημα, προτείνοντας -ανεπιτυχώς- στους αντιπάλους του την ανάρρηση στον Θρόνο, κατόπιν κοινής συμφωνίας, ενός εκ των διαδόχων, του Γεωργίου Β΄ ή του Παύλου.¹⁰⁵

Στην έκτακτη συνεδρίαση της 15^{ης} Οκτωβρίου 1920 με θέμα τη διαχείριση της πολιτικής κρίσης που είχε δημιουργήσει ο θάνατος του Αλέξανδρου, ο Βενιζέλος παραδέχθηκε τη δυσκολία του εγχειρήματος. Όπως επισήμανε: «Δέ θά ἦτο ἐκ μέρους ἡμῶν εἰλικρινές, ἐὰν ἐλέγομεν ὅτι ἡ λύσις τοῦ ζητήματος, τοῦ ἐγειρομένου διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Βασιλέως Αλεξάνδρου, εἶναι ὁμαλὴ ἀπολύτως. Μόνον ὑποκρισία πολιτική, ἡδύνατο νὰ μὲ κάμῃ ν' ἀποκρύψῃ ἐνώπιον τῆς Λαϊκῆς γνώμης, τὰς δυσχερείας, αἱ ὁποῖαι, γεννῶνται ἐκ τῆς διεκδικήσεως τοῦ Θρόνου ἐκ μέρους τοῦ ἐκπτώτου Βασιλέως».¹⁰⁶ Έτσι, με δεδομένη, από τη μία πλευρά, την αδυναμία εύρεσης συμβιβαστικής λύσης με τους αντιπάλους του και, από την άλλη, την πεποίθηση ότι η παράταξή του θα νικήσει στις εκλογές, ο αρχηγός των Φιλελευθέρων επιχείρησε να υπερβεί το αδιέξοδο, υιοθετώντας -

¹⁰¹ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1060.

¹⁰² Γιαννουλόπουλος, ό.π., σελ. 147.

¹⁰³ Νικολακόπουλος, ό.π., σελ. 38-39.

¹⁰⁴ Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 135.

¹⁰⁵ Γιαννουλόπουλος, ό.π., σελ. 147.

¹⁰⁶ ΕΦΣΒ, Περίοδος Κ΄ - Σύνοδος Δ΄, Συνεδριάσεις 80^η, 15-10-1920, σελ. 1155.

για μία ακόμη φορά- μία πολιτική προσέγγιση που κινούνταν στα όρια της συνταγματικής νομιμότητας.

Για τον Βενιζέλο, διάδοχος του αποθανόντος βασιλιά «κατά την Συνταγματική τάξιν» ήταν ο νεότερος αδελφός του, ο Παύλος.¹⁰⁷ Αντί, ωστόσο, της άμεσης ανάρρησής του στον θρόνο, πρότεινε στη Βουλή την ενεργοποίηση του θεσμού της Αντιβασιλείας και συγκεκριμένα την εκλογή στο αξίωμα αυτό του ναυάρχου Παύλου Κουντουριώτη. Για την πρόταση αυτή, την οποία ο ίδιος έκρινε ως επιβεβλημένη, επικαλέστηκε δύο νομιμοποιητικές βάσεις, μία τυπική και μία ουσιαστική: η εκλογή Αντιβασιλέα νομιμοποιούνταν καταρχήν, σύμφωνα με το άρθρο 50 του ισχύοντος Συντάγματος, λόγω της απουσίας του επικείμενου βασιλιά στο εξωτερικό· επιβαλλόταν, ωστόσο, πολύ περισσότερο από την ανάγκη εσωτερικής σταθερότητας και εξωτερικής ασφάλειας της χώρας, λόγω της άρνησης του «εκπεσόντος» -κατά τον Βενιζέλο¹⁰⁸- βασιλιά Κωνσταντίνου Α' να παραιτηθεί επισήμως από τα δικαιώματα του θρόνου.¹⁰⁹

Η ανάρρηση του διαδόχου στον θρόνο έπρεπε -κατά την Κυβέρνηση- να συνοδευτεί από τις απαραίτητες εγγυήσεις από πλευράς της βασιλικής οικογένειας, οι οποίες θα διασφάλιζαν ότι ο ίδιος θα ήταν πραγματικός βασιλιάς κι όχι τοποτηρητής του πατέρα του, εν αναμονή -και επ' ευχή- της παλινόρθωσής του. Έτσι, ο Βενιζέλος διαμήνυσε στον «νόμιμο» -κατά τον ίδιο- διάδοχο ότι η επικείμενη ανάρρησή του στον θρόνο θα γινόταν υπό όρους, τους οποίους θα διαπραγματευόταν ο ίδιος μαζί του μετεκλογικά, υπολογίζοντας ασφαλώς στο ισχυρό λαϊκό έρεισμα, που θα του επέτρεπε να διαχειριστεί το συνταγματικό ζήτημα όπως επιθυμούσε. Άλλωστε, η παρούσα Βουλή, καθώς είχε προκύψει μέσα σε συνθήκες εθνικού διχασμού και είχε ήδη παρατείνει πολλές φορές τη θητεία της, δεν είχε την απαραίτητη νομιμοποίηση για τη διευθέτηση του πολιτειακού ζητήματος.¹¹⁰

Η αμφισημία ωστόσο της «συνταγματικής τάξεως», την οποία επικαλέστηκε ο Βενιζέλος τόσο για τη διαδοχή του Παύλου στον θρόνο -ως νεότερου αδελφού του εκλιπόντος βασιλιά- όσο και για την εκλογή Αντιβασιλέα, προκάλεσε την αντίδραση βουλευτών της Αντιπολίτευσης. Έτσι, ο Δ. Χρυσοστάλης, ανεξάρτητος βουλευτής Ευβοίας, θεωρώντας «συνταγματική» μόνο την επάνοδο του Κωνσταντίνου Α' στον

¹⁰⁷ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1154.

¹⁰⁸ Στις 24 Νοεμβρίου 1916 η Προσωρινή Κυβέρνηση είχε κηρύξει έκπτωτο τον Κωνσταντίνο Α' (όχι όμως και τη Δυναστεία). Βλ. Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 101.

¹⁰⁹ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1154.

¹¹⁰ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1154.

θρόνο, ζήτησε από τον Βενιζέλο να λύσει ο ίδιος το δυναστικό ζήτημα -στο οποίο μάλιστα απέδιδε εθνικό χαρακτήρα- άπαξ και διά παντός, χωρίς να επηρεάζεται από τους αδιάλλακτους του κόμματός του. Οι τελευταίοι -υποστήριξε ότι- είχαν δημιουργήσει ένα παρακράτος, το οποίο κινούσε παρασκηνακά τα νήματα, υποβάλλοντας στον Βενιζέλο αντεθνικές λύσεις. Όπως επισήμανε: «φρονῶ ὅτι τὸ Δυναστικὸν ζήτημα πρέπει νὰ ληθῇ κατὰ ριζικώτερον τρόπον. (...) Σεῖς πρέπει νὰ προβῆτε εἰς τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος τοῦ Δυναστικοῦ μετὰ θάρρους καὶ νὰ πραγματοποιήσητε ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς ζητεῖ καὶ ποθεῖ ἀδιαφοροῦντες πρὸς τοὺς ἀδιαλλάκτους φίλους σας».¹¹¹ Προς τους τελευταίους άλλωστε απηύθυνε την παράκληση: «ἀφήσατε τὸν Κυβερνήτην νὰ πράξῃ ὅ,τι εἶναι ἐθνικῶς συμφέρον».¹¹²

Από την άλλη, ο επίσης ανεξάρτητος βουλευτής Νέων Ψαρών, Γ. Πωπ, θεώρησε έκνομη τη μετεκλογική άφιξη του Παύλου και μάλιστα υπό προϋποθέσεις, ενώ έκρινε ως αντιφατική τη στάση του Βενιζέλου, από τη μία δηλαδή να εγκαλεί τον Κωνσταντίνο Α΄ για συντήρηση του δυναστικού ζητήματος και από την άλλη να τον μεταβάλλει σε παράγοντα της επίλυσής του. Πολύ περισσότερο, ωστόσο, ο Πωπ εγκάλεσε τον Βενιζέλο για συνταγματική ακροβασία και στοχευμένους ελιγμούς, που σκοπό είχαν να μεθοδεύσουν εκ των υστέρων τη λύση του δυναστικού ζητήματος προς συγκεκριμένη κατεύθυνση και με σαφείς επιπτώσεις στο πολιτειακό ζήτημα¹¹³. Έτσι, δήλωσε πως θα καταψηφίσει την πρόταση του Βενιζέλου για εκλογή Αντιβασίλεα, γιατί αντίκειται στις πολιτικές του πεποιθήσεις και γιατί αρνούνται να παράσχει νομιμοποίηση στις κυβερνητικές σκοπιμότητες. Όπως χαρακτηριστικά δήλωσε: «ή Κυβέρνησις (...) ἔν ἐπιδιώκει διὰ τῆς ἐκλογῆς Ἀντιβασιλέως, νὰ προεξοφλήσῃ ψῆφον ἱκανὴν νὰ καλύψῃ εὐθύνας κηρύξεως τοῦ Θρόνου εἴτε κατεχομένου εἴτε χηρεύοντος, ἀναλόγως πρὸς τὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ συμφέροντος αὐτῆς».¹¹⁴ Για τον Πωπ, άλλωστε, η υφιστάμενη Βουλή δεν είχε την κατάλληλη νομιμοποίηση για τη διαχείριση του πολιτειακού ζητήματος και -επομένως- η εκλογή Αντιβασίλεα ήταν συνταγματικά έωλη. Τέλος, υπονόησε ότι ο αρχηγός των Φιλελευθέρων θα έκανε το δυναστικό ζήτημα μέρος του προεκλογικού του αγώνα.¹¹⁵

¹¹¹ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1154-1155.

¹¹² ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1155.

¹¹³ Ο Βενιζέλος, μετά την άρνηση του Παύλου να διαδεχθεί τον αποθανόντα βασιλιά, αντιμετώπισε το δίλημμα της επιλογής ανάμεσα στην αβασίλευτη δημοκρατία και σε ένα νέο βασιλικό όικο, αλλά μετέθεσε την απόφασή του για μετά τις εθνικές εκλογές. Βλ. Βερέμης-Κολιόπουλος, ό.π., σελ. 184.

¹¹⁴ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1154.

¹¹⁵ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1156.

Απαντώντας στις παραπάνω αιτιάσεις περί συνταγματικής ακροβασίας και χρησιμοποίησης μέσων θεσμικά αμφίβολων, ο Βενιζέλος δήλωσε ότι η Κυβέρνησή του βρίσκεται «ἀπολύτως ἐντὸς τοῦ Συντάγματος», ενώ αρνήθηκε επίσης την κατηγορία της χειραγώγησης από τους αδιάλλακτους του περιβάλλοντός του.¹¹⁶ Σε ό,τι αφορά δε την ένταξη του δυναστικού ζητήματος στην προεκλογική του εκστρατεία, τη θεώρησε αυτονόητη και επιβεβλημένη, αφού, κατά τη γνώμη του, ίδιον των υπεύθυνων πολιτικών ανδρών και στοιχειώδες καθήκον τους είναι να εισηγούνται στον λαό με παρρησία τις λύσεις που θεωρούν επιβεβλημένες και στη συνέχεια να αποχωρούν, εφόσον αυτές δεν τύχουν της λαϊκής έγκρισης. Έτσι, όπως επισήμανε: «Ἐγὼ ὑπολαμβάνω καθήκον τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν, νὰ εἶναι ἀληθεῖς ἡγέται Λαῶν, καὶ ἐκπληροῦν τὸ ἐντεῦθεν ἀπορρέον στοιχειῶδες αὐτῶν καθήκον τοῦ νὰ εἰσηγοῦνται τὴν λύσιν τῶν ζητημάτων εἰς τὸν Λαόν, καὶ μόνην ὑποχρέωσιν ἔχουν, ἂν δὲν κατορθώσουν νὰ ἀποσπάσουν τὴν ἐπιδοκιμασίαν αὐτοῦ, νὰ ἀποχωροῦν».¹¹⁷

Για τον Βενιζέλο, η προοπτική της παλινόρθωσης του «εκπτώτου» δεν μπορεί παρά να ήταν μόνο δυσοίωνη, αφού θα επισώρευε πολλαπλά δεινά τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στις διεθνείς της σχέσεις. Με την επάνοδό του διακυβευόταν η λαϊκή κυριαρχία, αφού μακροπρόθεσμα αυτή θα οδηγούσε σε κατίσχυση του μοναρχισμού και της απολυταρχίας. Ο Βενιζέλος αναρωτήθηκε: «Ποία ἀσφάλεια θὰ ὑπῆρχεν εἰς τὸ μέλλον ὑπὲρ τῶν ἐλευθεριῶν τοῦ Λαοῦ τούτου, ἐάν, μεθ' ὅσα ἐγένοντο εἰς τὸ παρελθόν, ἐάν μετὰ τὴν ρητὴν δήλωσιν τοῦ πρῶην βασιλέως, ὡς ἔλκοντος τὴν Ἀρχὴν ἀπὸ τὸ Θεῖον, ὡς ἐλέφ Θεοῦ Βασιλέως, καὶ μετὰ τὰς συμφοράς, τὰς ὁποίας συνεσώρευσεν εἰς τὸν τόπον διὰ τῆς πολιτικῆς αὐτοῦ, τὸν ἐπαναφέρωμεν εἰς τὸν θρόνον, διὰ νὰ παραδώσωμεν τὰς ἐλευθερίας μας εἰς αὐτόν, ὡς καὶ τὸ μέλλον μας;»¹¹⁸

Προεκτείνοντας τον συλλογισμό του, διείδε στην πολιτική του Κωνσταντίνου Α' (τόσο κατά την περίοδο 1915-1917 όσο και κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο εξωτερικό) το θεσμικό εκείνο ἔλλειμμα που θα μπορούσε να αποβεί μελλοντικά σε βάρος του ίδιου του βασιλικού θεσμού. Έτσι, προοικονομώντας την κρίση του βασιλικού θεσμού μετά το 1922, που οδήγησε στην Αβασίλευτη, ο Βενιζέλος δήλωσε: «Τὸ Ἔθνος ἄλλως τε ἔχει ἄλλην παρὰ τὸν ἐκπτωτον βασιλέα ἀντίληψιν τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ. Ἐκ τῆς ἱστορίας του εἶνε συνειθισμένον νὰ συνδέῃ τὴν ἰδέαν τῆς βασιλείας πρὸς τὴν αὐταπάρνησιν τοῦ

¹¹⁶ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1155.¹¹⁷ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1155.¹¹⁸ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1155-1156.

βασιλέως, ὑπὲρ τοῦ γενικοῦ συμφέροντος. Ἡ παράτασις τοῦ οἰκτροῦ θεάματος βασιλέως, ὅστις ἐκπεσὼν ἅπαξ τοῦ Θρόνου ἐννοεῖ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς αὐτὸν ἐπιβουλεύων τὴν θέσιν τοῦ υἱοῦ του καὶ ἐκθέτων εἰς τοὺς μεγίστους τῶν κινδύνων τὴν τε ἐσωτερικὴν ἡσυχίαν καὶ τὴν ἐξωτερικὴν ἀσφάλειαν τῆς χώρας, δὲν δύναται παρὰ νὰ σαλεύσῃ ἐπικινδύνως τὰ θεμέλια τοῦ Βασιλικοῦ θεσμοῦ, εἰς τὴν χρησιμότητα τοῦ ὁποίου ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ πιστεύῃ τὸ Ἕθνος».¹¹⁹

Για τον Βενιζέλο, λοιπόν, το πολιτειακό ζήτημα γίνεται αντιληπτό ως ανάγκη επαναπροσδιορισμοῦ του υπάρχοντος θεσμικοῦ πλαισίου με ὁρους που θα ἐγγυούνταν ὅτι στο μέλλον «ο βασιλιάς θα βασιλεύει καὶ δε θα κυβερνά»¹²⁰. Ἐτσι, ἐπαινώντας τα προτερήματα του ἀποθανόντος Ἀλέξανδρου, «τοῦ καλοῦ μας βασιλέως», τον ὁποῖο παρουσίασε ως παράδειγμα βασιλιά που λειτούργησε ἐντὸς συνταγματικοῦ πλαισίου, σημείωσε: «Ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ ἀοιδίμου πάππου του, Βασιλέως Γεωργίου, ὑπῆρξεν ὑπόδειγμα Δημοκρατικοῦ Βασιλέως, (...), εὐλαβῆς πρὸς τὸ πολίτευμα, (...) καὶ πρόθυμος νὰ ἀποθέσῃ τὸ Στέμμα, ἐὰν ἡ διατήρησις αὐτοῦ προϋπέθετε τὴν ἀθέτησιν τοῦ λόγου του καὶ τὴν ποδοπάτησιν τῶν εὐγενῶν αἰσθημάτων του».¹²¹

Για τον Βενιζέλο, ὡστόσο, ἐξίσου σημαντικό ἦταν καὶ τὸ διακύβευμα τῆς παλινόρθωσης αναφορικά με τὶς διεθνεῖς σχέσεις τῆς χώρας καὶ -επομένως- τῆ διασφάλιση τῶν ἐθνικῶν κατακτήσεων. Ἐγκαιρα, λοιπόν, κατέδειξε τὶς ολέθριες ἐθνικὲς ἐπιπτώσεις τῆς κατίσχυσης τοῦ μοναρχισμοῦ. Ὅπως χαρακτηριστικὰ ἐπισήμανε: «Ὁ πρῶην Βασιλεὺς, καταπατῶν τὸ πολίτευμα καὶ ἐπιβάλλων προσωπικὴν πολιτικὴν, ἦλθεν εἰς ὀξυτάτην ἀντίθεσιν πρὸς τὸν συνδυασμὸν τῶν Δημοκρατικῶν Ἐθνῶν, τὰ ὁποῖα ἐξῆλθον νικηταὶ ἐκ τοῦ πολέμου. Καὶ θέλετε νὰ θυσιάσωμεν τὰ ὑπέρτατα ἐθνικά συμφέροντα, περιερχόμενοι εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς νικητάς, ὅπως ἀσφαλῶς θὰ συμβῇ, ἐὰν τὴν ἐπιούσαν τῆς μεγενθύσεως τῆς Ἑλλάδος, εἰς ἣν ὑποθέτω ὅτι μᾶς ἐβοήθησαν οἱ νικηταὶ ἐκαλοῦμεν ἐπὶ τὸν Θρόνον ἐκεῖνον, ὅστις τὴν ἐπιούσαν θὰ ἐλάμβανε πάλιν τὰς ἐμπνεύσεις του ἐκ Βερολίνου;».¹²²

¹¹⁹ ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 1154.

¹²⁰ Τη φράση αὐτὴ εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Βενιζέλος στὴν Κρήτη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης τοῦ Θερίσου. Βλ. Hering, ὁ.π., σελ. 782.

¹²¹ ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 1153. Τα ἐπαινετικά σχόλια τοῦ Βενιζέλου, ὄχι μόνο για τὸν βασιλιά Ἀλέξανδρο ἀλλὰ καὶ για τὸν γενάρχη τῆς δυναστείας τῶν Γλύξμπουργκ, Γεώργιο Α', στόχευαν -προφανῶς- στὴν κατάδειξη τῶν συνταγματικῶν αυθαιρεσιῶν τοῦ Κωνσταντίνου Α' καὶ στὴν -ὡς ἐκ τούτου- ἀρνήση τῆς παλινόρθωσής του. Βλ. Πλουμίδης, ὁ.π., σελ. 281.

¹²² ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 1156.

Αναφορικά ωστόσο με τη διαχείριση του πολιτειακού ζητήματος, ο Βενιζέλος δεν είχε να αντιμετωπίσει μόνο την αντιπολιτευτική κριτική αλλά και διαφωνίες στο εσωτερικό του κόμματός του, οι οποίες στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 εκφράστηκαν ως αποκλίσεις από την κεντρική γραμμή των Φιλελευθέρων. Ειδικότερα, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου¹²³, ως εκφραστής της αριστερής πτέρυγας του κόμματος, δεν ευθυγραμμίστηκε με τις μετριοπαθείς κεντρικές τάσεις του Βενιζέλου. Κι ενώ ο τελευταίος, σε μία προσπάθεια υπέρβασης του Διχασμού και του εκκρεμούς δυναστικού ζητήματος, απευθύνθηκε σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, κερδίζοντας πολιτικό έδαφος μεταξύ των μικροεπιχειρηματιών, των μισθωτών και των μικροϊδιοκτητών, ο Παπαναστασίου και οι οπαδοί της αβασίλευτης δημοκρατίας στόχευσαν στην ψήφο της μικρής εργατικής τάξης και της κατακερματισμένης αγροτιάς. Στις εκλογές του 1920, λοιπόν, το Κόμμα των Φιλελευθέρων δεν εμφάνιζε τα χαρακτηριστικά ενός πολιτικού οργανισμού με εσωτερική συνοχή.¹²⁴

¹²³ Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου είχε πρωτοστατήσει το 1908 στην ίδρυση της Κοινωνιολογικής Εταιρείας, σημαντικού σταθμού της σοσιαλιστικής κίνησης στην Ελλάδα των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Με επίδραση κυρίως σε θεωρητικό-ιδεολογικό επίπεδο και ελάχιστη ανταπόκριση στον εργατικό κόσμο, η Εταιρεία συγκρότησε τελικά πριν από τις εκλογές της 8^{ης} Αυγούστου 1910 το Λαϊκό Κόμμα, συμμεριζόμενη το μεταρρυθμιστικό αίτημα του Κινήματος του 1909. Το κόμμα αυτό συγχωνεύθηκε με το Κόμμα Φιλελευθέρων το 1915, επιλέγοντας την πλευρά των βενιζελικών στην εσωτερική διαμάχη των σοσιαλιστών κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Βλ. Δαφνής, ό.π., σελ. 90-91. - Γεώργιος Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, ό.π., σελ. 23-24, 62-63.

¹²⁴ Βερέμης-Κολιόπουλος, ό.π., σελ. 186.

2. Γ' ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ (1920-1922)

2.1 Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 και το δημοψήφισμα επανόδου του Κωνσταντίνου Α'

Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 αποτέλεσαν πραγματική -και κατά γενική ομολογία αναπάντεχη- πανωλεθρία όχι μόνο του Κόμματος των Φιλελευθέρων αλλά και του Βενιζέλου προσωπικά, που δεν κατάφερε να εκλεγεί βουλευτής.¹²⁵ Η ανάλυση του εκλογικού αποτελέσματος -παρά τις δυσκολίες της¹²⁶- αποκαλύπτει συγκριτικά με τις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915 μία εντυπωσιακή μετατόπιση του εκλογικού σώματος προς τις αντιβενιζελικές πολιτικές δυνάμεις¹²⁷, πολύπλευρα εξηγήσιμη.

Η κόπωση από την οκτάχρονη πολεμική προσπάθεια και το δυσβάστακτο ανθρώπινο κόστος του πολέμου, παράγοντες στους οποίους απέδωσε ο Βενιζέλος την καταψήφιση του εκ του αποτελέσματος μεγαλειώδους εθνικού του κατορθώματος («Η Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών» ως επιστέγασμα της Συνθήκης των Σεβρών), δεν αρκούσαν από μόνοι τους, για να αιτιολογήσουν τη θριαμβευτική παλινόρθωση του αντιβενιζελισμού.¹²⁸ Η σοβούσα δυσaréσκεια από την καταπιεστική πολιτική του βενιζελικού καθεστώτος κατά την τριετία 1917-1920 είχε επιδράσει καταλυτικά στην πρόθεση των ψηφοφόρων, οι οποίοι ανέμεναν τις εκλογές, για να καταψηφίσουν ένα καθεστώς, που βιώθηκε ως βαθιά «τυραννία».¹²⁹

¹²⁵ Νικολακόπουλος, ό.π., σελ. 36, 39.

¹²⁶ Η ψηφοφορία με σφαιρίδιο (εκτός από τη Θράκη και τον στρατό) δεν επιτρέπει ασφαλείς υπολογισμούς των ψήφων των κομμάτων. Βλ. Γιαννουλόπουλος, ό.π., σελ. 147.

¹²⁷ Χαρακτηριστικό είναι ότι επί συνόλου 369 εδρών οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν μόνο 118 και αυτές σε 18 από τις 40 εκλογικές περιφέρειες, ενώ μειοψήφησαν σε όλες τις περιφέρειες, όπου είχαν πλειοψηφήσει κατά τις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915. Εντυπωσιακό άλλωστε τεκμήριο της πανωλεθρίας που υπέστησαν αποτελεί το γεγονός ότι από τις 19 περιφέρειες της προ των Βαλκανικών Πολέμων Ελλάδας δεν κέρδισαν παρά μόνο τρεις (Άρτας, Ύδρας και Σπετσών, με την τελευταία να κατοχυρώνεται στους αντιβενιζελικούς μετά από επαναληπτική εκλογή). Βλ. Δαφνής, ό.π., σελ. 131-132. - Hering, ό.π., σελ. 948-950.

¹²⁸ Γιαννουλόπουλος, ό.π., σελ. 147-148. - Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 130-131. - Βερέμης-Κολιόπουλος, ό.π., σελ. 187-188.

¹²⁹ Στις 26 Νοεμβρίου 1919, ένα περίπου χρόνο πριν από τις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920, ο ανεξάρτητος βουλευτής Ευβοίας, Δ. Χρυσοστάλης, επισήμανε emphaticά στον Βενιζέλο τις τραγικές επιπτώσεις της παράταξης του στρατιωτικού νόμου, της λογοκρισίας και της πολιτικής δίωξης των αντιφρονούντων. Όπως χαρακτηριστικά δήλωσε, προοικονομώντας την εκλογική ήττα των Φιλελευθέρων αλλά και την εθνική τραγωδία του 1922: «Δέν υπάρχει κατ' ουσίαν σήμερον ἐλεύθερον συνταγματικόν πολίτευμα (...) καί δέν πρέπει νά ἀγνοεῖτε ὅτι ἡ παρατεινομένη ψυχική ἐθνική ὁδύνη καί διέγερσις ἡ ὁλονέν

Έτσι, η αίσθηση της αυταρχικής -και μακροχρόνιας- επιβολής επώδυνων μέτρων (διαίρεση του κράτους, «βίαση» απομάκρυνση του νόμιμου βασιλιά, περιορισμός συνταγματικών ελευθεριών, «εκκαθαριστικές» επιχειρήσεις σε βάρος των αντιφρονούντων, τρομοκρατία αντιβενιζελικών με εμβληματική μορφή τον Κρητικό χωροφύλακα), τα οποία έπληξαν κάποτε και την εθνική φιλοτιμία (η ευθύνη Βενιζέλου για την επέμβαση των Δυτικών Συμμάχων στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας), όλα αυτά καλλιέργησαν ένα ευρύτατο ρεύμα απόρριψης της βενιζελικής πολιτικής συνολικά, συμπεριλαμβανομένων και των προσπαθειών αστικού εκσυγχρονισμού, με όλες τις κοινωνικές και πολιτικές τους προεκτάσεις.¹³⁰

Το κλίμα αυτό φρόντισε να καλλιεργήσει έντεχνα η αντιβενιζελική προπαγάνδα, η οποία ήδη από το Μάιο του 1920 (με τη δράση των Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων) αλλά και κυρίως μετά την επάνοδο από την εξορία των ηγετικών στελεχών της αντιπολίτευσης¹³¹ εξαπέλυσε ένα κύμα βενιζελικής τρομοκρατίας, ενισχύοντας το ήδη υπάρχον φιλοβασιλικό ρεύμα¹³². Ο Δημήτριος Γούναρης, πραγματικός ηγέτης του αντιβενιζελισμού, από τη Ρώμη όπου βρισκόταν τον Ιούλιο του 1920, είχε προσδιορίσει ως εξής το χαρακτήρα του επικείμενου προεκλογικού αγώνα σε δήλωσή του σε αθηναϊκή εφημερίδα: «Δεν πρόκειται αγών μιας πολιτικής οργανώσεως εναντίον άλλης τοιαύτης. Πρόκειται αγών ενός λαού κατά των τυράννων του»¹³³. Επίσης, στην πρώτη του ομιλία μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, ξεκαθάρισε ότι την

έξογκουμένη καί μεγαλυνομένη καί φρύττουσα κάμνει ὥστε τό ἐθνικόν καζάνι τοῦ μίσους νά βράζη (...) ἐν ὧσ' ὁμως ἀφίνετε τό ἐθνικόν καζάνι νά ὀγκοῦται μέχρι διαρρήξεως τόσο τό χειρότερον καί διά σᾶς καί διά τό ἔθνος τό ὅποιον ἐμεγαλώσατε καί ἐδοξάσατε ἐξωτερικῶς, ἀλλά πρέπει νά φυλαχθῇτε ἵνα μή διά τῆς παρατεινομένης ἐσωτερικῆς διαιρέσεως τό καταβαρυνθῶσθε καί τότε θά πᾶνε ὅλα χαμένα.(...) Πρίν ἢ ἀπέλθῃτε τῆς ἐξουσίας ὀφείλετε νά ἐνώσητε τήν ἐθνικήν ψυχήν, ἥτις διχασμένη οὕσα θά προξενήσῃ καταστροφάς εἰς τό ἔθνος ἅμα θά σᾶς διαδεχθῶσιν ἐκεῖνοι». Σημαντική, ἐπίσης, ἀλλά καί ἀποκαλυπτική τῶν παραγόντων πού ἐπέδρασαν στήν καταψήφιση τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων εἶναι καί ἡ παρακάτω δήλωση (ἡ καί προειδοποίηση πρὸς τὸν Βενιζέλο) τοῦ ἰδίου βουλευτῆ: «οἱ ἀνεξάρτητοι εἰς τήν παροῦσαν περίστασιν ἀποτελοῦν τήν ἐθνικήν πλειονότητα· εἴμεθα οἱ ἀνεξάρτητοι περισσότεροι τῶν ἀδιαλλάκτως ἀντιπολιτευομένων καί πολὺ περισσότεροι καί ἀπὸ σᾶς, τοὺς Κυβερνητικούς». *ΕΦΣΒ*, Περίοδος Κ'-Σύννοδος Δ', Συνεδρίασις 5^η, 26-12-1919, σελ. 36-37.

¹³⁰ Μαυρογορδάτος, ὁ.π., σελ. 118-121. - Γιαννουλόπουλος, ὁ.π., σελ. 147. - Πλουμίδης, ὁ.π., σελ. 242-243.

¹³¹ Στις 16 Ιουνίου 1917 ὁ Ζοννάρι, Ὑπατος Ἀρμοστής τῶν Συμμάχων στήν Ελλάδα, υπέβαλε στον πρωθυπουργό Ἀλ. Ζαῖμη ονομαστικό κατάλογο τριάντα περίπου ἡγετικῶν στελεχῶν τοῦ αντιβενιζελισμοῦ, τήν ἐξορία τῶν ὁποίων ἀπαίτησε προκειμένου νά διευκολυνθῇ ἡ επάνοδος τοῦ Βενιζέλου στήν ἐξουσία καί ἡ συμμετοχή τῆς Ελλάδας στον Ἀ' Παγκόσμιον Πόλεμον. Βλ. Λεονταρίτης, *Ἡ Ελλάδα σὸν Πρῶτο Παγκόσμιον Πόλεμον 1917-1918*, ὁ.π., σελ. 71.

¹³² Μαυρογορδάτος, ὁ.π., σελ. 133.

¹³³ Δήλωση Δ. Γούναρη στήν εφ. *Νέα Ἡμέρα*, 10 Ιουλίου 1920, δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Μαυρογορδάτο, ὁ.π., σελ. 133.

κατεδάφιση της τυραννίας θα ακολουθούσε υποχρεωτικά «η απολύμανσις της χώρας από της πανώλους της τυραννίας».¹³⁴

Μέσα σ' αυτό το έντονα διχαστικό κλίμα, οι εκλογές ανέδειξαν νικήτρια σε αριθμό εδρών την «Ηνωμένη Αντιπολίτευση»¹³⁵, η οποία ως πρώτη της προτεραιότητα έθεσε τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την επιστροφή του εξόριστου βασιλιά. Το δημοψήφισμα αυτό, που έλαβε χώρα την 22^α Νοεμβρίου 1920 και οδήγησε στην επάνοδο του Κωνσταντίνου Α' (6/19 Δεκεμβρίου 1920) με το πρωτοφανές -όσο και απίστευτο- ποσοστό του 99% των ψηφοφόρων, δεν υπαγορευόταν από καμία συνταγματική ανάγκη, αφού στην πραγματικότητα ο Κωνσταντίνος Α' δεν είχε παραιτηθεί ποτέ επίσημα από τα καθήκοντά του. Η συντριπτική νίκη των αντιβενιζελικών, άλλωστε, θα μπορούσε να εκληφθεί και ως ξεκάθαρη λαϊκή εντολή υπέρ του εξόριστου βασιλιά. Ανταποκρινόταν, ωστόσο, στη σκοπιμότητα της κάλυψης -με τη μεγαλύτερη κατά το δυνατό λαϊκή επιβεβαίωση- της ήδη ειλημμένης απόφασης επανόδου του εξόριστου βασιλιά.¹³⁶

Αν η διενέργεια του δημοψηφίσματος υπήρξε το πρώτο πολιτικό λάθος της αντιπολίτευσης, υπό την έννοια ότι συνιστούσε παραδοχή -έστω και έμμεση- της νόμιμης απομάκρυνσης του Κωνσταντίνου Α' από τον Θρόνο, το δεύτερό της λάθος ήταν η ανακήρυξη της νέας βουλής ως της «Γ' Έθνικης τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως». Με τον τρόπο αυτό μεταβαλλόταν σε φορέα νομιμοποίησης μίας έκρυθμης κατάστασης και - ταυτόχρονα- αφαιρούσε από το βασιλιά το δικαίωμα άσκησης των προνομίων του και κυρίως εκείνου που αφορούσε στη διάλυση της Βουλής.¹³⁷

Ο Βενιζέλος, αμέσως μόλις έγινε γνωστό το εκλογικό αποτέλεσμα, παραιτήθηκε και αναχώρησε για το εξωτερικό, αφήνοντας τον στρατηγό Παναγιώτη Δαγκλή

¹³⁴ Δήλωση Δ. Γούναρη στην εφ. *Καθημερινή*, 13 Οκτωβρίου 1920, δημοσιευμένη από τον Μαυρογορδάτο, ό.π., σελ. 134.

¹³⁵ Οι αντιβενιζελικές πολιτικές δυνάμεις κατήλθαν στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 ως ενιαίος πολιτικός συνασπισμός με την προσωινμία «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις». Επρόκειτο για: α) το κόμμα των Εθνικοφρόνων του Δημητρίου Γούναρη, με την πλέον δυναμική παρουσία στο χώρο της αντιπολίτευσης (ιδιαίτερα μετά την επάνοδο από την εξορία του ηγέτη του), το οποίο τότε μετονομάστηκε σε Λαϊκό, β) το Συντηρητικό κόμμα του Νικόλαου Στράτου (δεύτερο σε δύναμη αλλά με μεγάλη απόσταση από το πρώτο), το οποίο επίσης μετονομάστηκε σε Μεταρρυθμιστικό και γ) τις μικρότερες πολιτικές ομάδες των Θεοτόκη και Μαυρομιχάλη (που εμφανιζόταν συρρικνωμένες μετά το θάνατο των Γ. Θεοτόκη και Κυρ. Μαυρομιχάλη), του Δημητρίου Ράλλη (που μετά το θάνατό του συγχωνεύτηκε στο Λαϊκό κόμμα) και του Γ. Μπουσίου (ή αλλιώς Μακεδονική πολιτική ομάδα). Τέλος, στην «Ηνωμένη Αντιπολίτευση» εντάχθηκαν και διάφοροι αυτοδύναμοι πολιτευτές, ενώ αρκετά στελέχη των Φιλελευθέρων, που διαφώνησαν με το Κίνημα της Θεσσαλονίκης και τις επεμβάσεις του ξένου παράγοντα στα εσωτερικά της χώρας, όταν δεν πολιτεύθηκαν ως ανεξάρτητοι (π.χ. Κ. Ζαβιτζιάνος), προσχώρησαν στο Λαϊκό κόμμα. Στους τελευταίους συγκαταλέχθηκαν και ηγέτες του αγροτικού κινήματος Θεσσαλίας. Βλ. Δαφνής, ό.π., σελ. 132-133.

¹³⁶ Γιαννουλόπουλος, ό.π., σελ. 150

¹³⁷ Δαφνής, ό.π., σελ. 133. - Hering, ό.π., σελ. 948-957.

επικεφαλής του κόμματος και αρχηγό της κοινοβουλευτικής ομάδας των Φιλελευθέρων. Όπως ο ίδιος παραδέχθηκε αργότερα, το μεγαλύτερό του λάθος υπήρξε ότι δεν ανέβαλε τις εκλογές, για να διαπραγματευτεί με τον Κωνσταντίνο Α΄ την ανάρρηση στον Θρόνο του πρωτότοκού του γιου, Γεωργίου Α΄, ως νόμιμου διαδόχου¹³⁸.

2.2 Οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις της περιόδου 1920-1922

Ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος, Δημήτριος Γούναρης, υπήρξε ο αδιαμφισβήτητος ηγέτης της «Ηνωμένης Αντιπολίτευσης», απέφυγε ωστόσο αρχικά να αναλάβει το πρωθυπουργικό αξίωμα, εν όψει της επικύρωσης της Συνθήκης των Σεβρών, ως ο πλέον αντιπαθής πολιτικός στις πρώην Συμμαχικές Δυνάμεις.¹³⁹ Γενικότερα, ωστόσο, η προεκλογική συνοχή της αντιπολίτευσης σημείωσε σημαντική μετεκλογική άμβλυνση, όταν άρχισαν να διαφαίνονται στη νέα Βουλή οι διαφορές των επιμέρους πολιτικών κομμάτων και ομάδων που απάρτιζαν την κυβερνητική παράταξη, με φόντο κυρίως -αλλά όχι μόνο- τις διαπραγματεύσεις στο εξωτερικό για την πιθανή αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών και τη στρατιωτική διαχείριση της μικρασιατικής εκστρατείας.¹⁴⁰

Αποτέλεσμα της εγγενούς ανομοιογένειας υπήρξαν οι συνεχείς κυβερνητικές κρίσεις με την εναλλαγή επτά συνολικά κυβερνήσεων στη διάρκεια των δύο περίπου χρόνων ζωής της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης: Δημητρίου Ράλλη (04-11-1920 έως 24-01-1921), Νικόλαου Καλογερόπουλου (24-01-1921 έως 26-03-1921), Δημητρίου Γούναρη (26-03-1921 έως 02-03-1922), Δημητρίου Γούναρη (02-03-1922 έως 03-05-1922), Νικόλαου Στράτου (03-05-1922 έως 09-05-1922), Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη (09-05-1922 έως 28-08-1922) και Νικόλαου Τριανταφυλλάκου (28-08-1922 έως 16-09-1922).¹⁴¹

Η κοινοβουλευτική παρουσία των Φιλελευθέρων παρουσίασε επίσης διακυμάνσεις κατά τη διάρκεια της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης. Συνεπείς προς το αίτημα του αρχηγού τους, ο οποίος στο αποχαιρετιστήριο μήνυμά του προς τον ελληνικό λαό και το κόμμα του ζήτησε από τους οπαδούς του την πρόκριση του εθνικού έναντι του κομματικού συμφέροντος¹⁴², οι Φιλελεύθεροι παρείχαν αρχικά στήριξη στην κυβερνητική εξωτερική πολιτική. Έτσι, ο

¹³⁸ Γιαννουλόπουλος, ό.π., σελ. 148. – Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 136.

¹³⁹ Γιαννουλόπουλος, ό.π., σελ. 148.

¹⁴⁰ Hering, ό.π., σελ. 955. – Μαριάννα Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης. Πολιτική βιογραφία*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, 2017, σελ. 315-320, 344-347.

¹⁴¹ [Οι Κυβερνήσεις από το 1909 έως σήμερα - Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων](#) - Δαφνής, ό.π., σελ. 133.

¹⁴² Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 138- 139.

Δαγκλής σημείωνε επί των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης Ν. Καλογερόπουλου: «Κάμνω τήν δήλωσιν καί ἐκ νέου τώρα, μολονότι ἔκαμον τοιαύτην καί ἄλλοτε, ὅτι τό κόμμα των φιλελευθέρων τελείως ἐπιδοκιμάζει τήν πολιτικήν τῆς Κυβερνήσεως καί θέλει παράσχη πᾶν μέσον, ὅπως τήν φέρη εἰς αἴσιον πέρας».¹⁴³

Η παραπάνω εφεκτική στάση, με την οποία διαφώνησαν εξ αρχής οι Δημοκρατικοί Φιλελεύθεροι (αριστερή πτέρυγα των Φιλελευθέρων), αρθρώνοντας μάλιστα και αντιμοναρχική ρητορική¹⁴⁴, τερματίστηκε αργότερα -με υπόδειξη του Βενιζέλου¹⁴⁵- ως αποτέλεσμα της διαφωνίας με την -αποτυχημένη- πολιτική της κυβέρνησης του Γούναρη στο μικρασιατικό μέτωπο. Έτσι, όταν ο τελευταίος έλαβε -τελικά- ψήφο εμπιστοσύνης (02-10-1921), ενόψει της αναχώρησής του στο εξωτερικό για αναζήτηση διπλωματικής λύσης και οικονομικής ενίσχυσης, οι Φιλελεύθεροι αποχώρησαν από την Εθνοσυνέλευση.¹⁴⁶

Από τις πλέον χαρακτηριστικές εκδηλώσεις βίαιων διώξεων κατά των Φιλελευθέρων, τις οποίες εξαπέλυσε το αντιβενιζελικό καθεστώς ως απάντηση -αλλά και κορύφωση- της παραπάνω σύγκρουσης, αποτελούν η απόπειρα δολοφονίας του ναύαρχου Παύλου Κουντουριώτη καθώς και η ποινική δίωξη και καταδίκη -με την κατηγορία της «εξυβρίσεως του βασιλέως»- των επτά συνυπογραφόντων (με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου) το λεγόμενο «Δημοκρατικό Μανιφέστο», που δημοσιεύτηκε στις 12 Φεβρουαρίου 1922.¹⁴⁷

Επρόκειτο για διακήρυξη των Δημοκρατικών Φιλελευθέρων, οι οποίοι σε συνεργασία με άλλες πολιτικές ομάδες, προχώρησαν τον Απρίλιο του 1922 στην ίδρυση της Δημοκρατικής Ένωσης και στην οργάνωση τοπικών Δημοκρατικών Συλλόγων με στόχο την πολιτική διαπαιδαγώγηση του λαού σύμφωνα με τις δημοκρατικές αρχές. Αν και τυπικά αδήλωτος, ο βασικός στόχος του νέου αυτού οργανισμού -όπως μαρτυρούσε άλλωστε και ο τίτλος του- υπήρξε η εγκαθίδρυση της αβασίλευτης δημοκρατίας στη βάση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας.¹⁴⁸

¹⁴³ ΕΦΣΒ, Γ' Εθνική Συνέλευσις, Συνεδρίασις 7^η, 25-01-1921, σελ. 38. Πράγματι, ανάλογη δήλωση είχε κάνει και επί κυβερνήσεως Δημητρίου Ράλλη. Βλ. ΕΦΣΒ, Γ' Εθνική Συνέλευσις, Συνεδρίασις 4^η, 20-01-1921, σελ. 19.

¹⁴⁴ Hering, ό.π., σελ. 962.

¹⁴⁵ Χριστοπούλου, ό.π., σελ. 322-323.

¹⁴⁶ Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 145.

¹⁴⁷ Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 145-146.

¹⁴⁸ Ιωάννης Γιαννουλόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από το Σεπτέμβριο του 1921 ως τον Αύγουστο του 1922», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ: Νεώτερος Ελληνισμός από 1913 ως 1941, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σελ. 196, 198. - Hering, ό.π., σελ. 963.

Η Δημοκρατική Ένωση, μετά την Επανάσταση του 1922, συστάθηκε σε αυτόνομο κόμμα. Η αυτονόμηση της αριστερής πτέρυγας των Φιλελευθέρων, ωστόσο, είχε ήδη υποδηλώσει την εμφάνιση και σταδιακή ενδυνάμωση ενός ρεύματος υπέρ της Αβασίλευτης, με τον πολλαπλασιασμό δημοκρατικών ομίλων και την ενίσχυση της αντιμοναρχικής ρητορικής. Οι ατυχείς χειρισμοί στο μικρασιατικό μέτωπο, άλλωστε, έτειναν να υποσκελίσουν σταδιακά τη συζήτηση γύρω από το συνταγματικό ζήτημα των βασιλικών προνομίων, μετατοπίζοντας το βάρος της στην απονομιμοποίηση του βασιλικού θεσμού.¹⁴⁹

2.3 Το συντακτικό έργο της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης

Στον βασιλικό του λόγο ο Κωνσταντίνος Α΄, κηρύσσοντας την έναρξη των εργασιών της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης, δήλωσε στους πληρεξουσίους: «Ἡ εὐρεῖα ἐντολή δι' ἧς περιέβαλεν ὑμᾶς ὁ λαός, ἐντολή ἧς τὰ ὅρια χαράσσονται ἐκ τῶν γεγονότων τῆς τελευταίας τετραετίας, καθιστᾷ ὑμῖν ἐφικτὴν τὴν προσήκουσαν διαρρύθμισιν τοῦ πολιτεύματος ἐπὶ βάσεων ἀπολύτως λαϊκῶν κατὰ τὰς νῦν κρατούσας ἀντιλήψεις καὶ ἀνάγκας».¹⁵⁰ Το υψηλό ποσοστό, λοιπόν, που έλαβε η κυβερνητική παράταξη στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920, ποσοστό το οποίο αντανάκλούσε, κατά τον Κωνσταντίνο Α΄, την ευρεία αντιβενιζελική πλειοψηφία του εκλογικού σώματος, επέτρεπε στη νέα βουλή -και υπό μία έννοια της επέβαλλε- να προβεί στις αναγκαίες εκείνες συνταγματικές ρυθμίσεις, οι οποίες θα εξέφραζαν τη λαϊκή θέληση και θα ήταν σύμφωνες με τις επικρατούσες - κοινωνικοπολιτικές- αντιλήψεις και ανάγκες.

Αναλόγως ορίστηκε, άλλωστε, και ο όρκος των πληρεξουσίων, που -μεταξύ άλλων καθηκόντων- προέβλεπε γι' αυτούς και συντακτικές αρμοδιότητες: «Ὁρκίζομαι εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἀγίας, Ὁμοουσίου καὶ Ἀδιαιρέτου Τριάδος, ὅτι, πιστός εἰς τὸν Συνταγματικόν Βασιλέα τῶν Ἑλλήνων Κωνσταντῖνον, θά ἐκπληρώσω εὐσυνειδήτως τὰ τοῦ Ἀντιπροσώπου καθήκοντα· ὅτι οὐδέ θά προτείνω οὐδέ θά ψηφίσω τι ἀντιβαῖνον εἰς τὰς πεποιθήσεις μου, καὶ ὅτι θά συντελέσω εἰς τὴν διαρρύθμισιν τοῦ Πολιτεύματος, ὅπως ἐξασφαλισθῶσι τὰ δικαιώματα καὶ τὰ συμφέροντα τοῦ Ἕθνους καὶ τοῦ λαοῦ».¹⁵¹

Το γεγονός, ωστόσο, ότι οι εκλογές είχαν προκηρυχθεί από την προηγούμενη κυβέρνηση για σύγκληση Αναθεωρητικής κι όχι Συντακτικής Συνέλευσης προκάλεσε

¹⁴⁹ Hering, ό.π., σελ. 964-965.

¹⁵⁰ ΕΦΣΒ, Πρακτικόν Ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνελεύσεως, 23-12-1920, σελ. 3.

¹⁵¹ ΕΦΣΒ, Γ΄ Εθνική Συνέλευσις, Συνεδρίασις 2^α, 18-01-1921, σελ. 4.

εξαρχής την αντίδραση του φιλελεύθερου πληρεξουσίου Δράμας Γ. Ζερβού, ο οποίος, επιχειρώντας να αρθρώσει αντίλογο, υπέστη έντονη αποδοκιμασία τόσο από την κυβερνητική παράταξη της Συνέλευσης όσο και από τα θεωρεία.¹⁵² Παρ' όλα αυτά, ο χαρακτηρισμός της νέας Συνέλευσης κυριάρχησε ως θέμα σε όλες τις συνεδριάσεις κατά τη διάρκεια της κυβέρνησης του Δημητρίου Ράλλη, παρά την ανακήρυξή της ως Συντακτικής στον εναρκτήριο βασιλικό λόγο και παρά τον όρκο των πληρεξουσίων.

Η Συνέλευση προχώρησε τελικά στις 25 Ιανουαρίου 1921 στη διά ψηφίσματος ανακήρυξή της ως Συντακτικής, θεωρώντας την ενέργεια αυτή ως πρώτη προτεραιότητα, μετά την επίσημη συγκρότησή της ως Σώματος.¹⁵³ Η ιδιαιτερότητα της «διπλής»¹⁵⁴ αυτής Βουλής, που προέκυψε από τις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου, αντανakλάται και στην αμυχανία προσφώνησης των μελών του Σώματος, που άλλοτε αποκαλούνται «αντιπρόσωποι», άλλοτε «βουλευτές» και άλλοτε «πληρεξούσιοι». Το θέμα αυτό λύθηκε, τελικά, οριστικά την 1^η Φεβρουαρίου 1921, μετά την εισήγηση του πληρεξουσίου Ν. Λεβίδη, μετέπειτα προέδρου της Επιτροπής επί των συνταγματικών μεταρρυθμίσεων, και την παρέμβαση του πληρεξουσίου της κυβερνητικής παράταξης Κ. Λυκουρέζου. Ο Γούναρης, υπουργός στρατιωτικών της νέας κυβέρνησης Ν. Καλογερόπουλου, συνέστησε: «Ν' αναγνωρισθῇ τό ὄνομα "Πληρεξούσιος" διά νά μή γίνηται πλέον σύγχυσις».¹⁵⁵

Η συζήτηση για τον χαρακτηρισμό της Συνέλευσης ως Συντακτικής αποκαλύπτει τις προθέσεις του αντιβενιζελικού συνασπισμού γύρω από τις επιχειρούμενες συνταγματικές μεταρρυθμίσεις. Στην ομιλία του, άμα τη αναλήψει των νέων του καθηκόντων ως οριστικού Προέδρου της Συνέλευσης, ο Κωνσταντίνος Αργασάρης Λομβάρδος είχε ήδη συνοψίσει τα βασικά σημεία της επιχειρηματολογίας των πληρεξουσίων που θα τοποθετούνταν υπέρ του χαρακτηρισμού της ως Συντακτικής. Έτσι, η κατίσχυση της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης στις εκλογές και -πολύ περισσότερο- η καταψήφιση των Φιλελευθέρων (και προσωπικά του Βενιζέλου) συνιστούσαν ρητή και -κυρίως- επιτακτική λαϊκή εντολή εξουσιοδότησης της Συνέλευσης με συντακτικές αρμοδιότητες.¹⁵⁶

¹⁵² ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 5.

¹⁵³ ΕΦΣΒ, Γ' Εθνική Συνέλευσις, Συνεδριάσις 7^η, 25-01-1921, σελ. 56.

¹⁵⁴ Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 239.

¹⁵⁵ ΕΦΣΒ, Γ' Εθνική Συνέλευσις, Συνεδριάσις 12^η, 01-02-1921, σελ. 99.

¹⁵⁶ ΕΦΣΒ, Γ' Εθνική Συνέλευσις, Συνεδριάσις 2^α, 18-01-1921, σελ. 6.

Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, η σύγκληση Εθνοσυνέλευσης υπαγορευόταν -αλλά και επιβαλλόταν- από την ανάγκη της «ριζικής διόρθωσης» των κακώς κειμένων, που προκάλεσε η «πολιτειακή περιπέτεια» στην οποία ενέπλεξε τη χώρα το προηγούμενο βενιζελικό καθεστώς. Έτσι, αντικείμενο της νέας Εθνοσυνέλευσης θα γινόταν, αφενός μεν η επανόρθωση των λαϊκών ελευθεριών, της δικαιοσύνης και της νομιμότητας, αφετέρου δε η τροποποίηση του πολιτεύματος κατά τρόπο ο οποίος θα καθιστούσε αδύνατη «πᾶσαν ἐν τῷ μέλλοντι ἀπόπειραν πρὸς τὴν διὰ τῆς βίας καὶ τῆς αὐθαιρεσίας ἐπιβολὴν τῆς θελήσεως τῶν ὀλίγων ἐπὶ τῶν πολλῶν».¹⁵⁷

Στη μετέπειτα τοποθέτησή του ο πρωθυπουργός Δημήτριος Ράλλης θα επισημάνει επιπλέον ότι η προηγούμενη κυβέρνηση έθιξε θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος, καταργώντας την ισοβιότητα των δικαστών (και επομένως τη δικαστική ανεξαρτησία), καταλύοντας την προνομία του Στέμματος (με την αντισυνταγματική επανασύγκληση της Βουλής της 31^{ης} Μαΐου) και αναστέλλοντας θεμελιώδεις συνταγματικές ελευθερίες (με την επιβολή στρατιωτικού νόμου, λογοκρισίας και δίωξης των πολιτικών αντιπάλων). Η Γ' Συντακτική Συνέλευση αναμενόταν, λοιπόν, «νά ἀσφαλίσῃ τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν καθ' ὑπερβασιῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι δυνατόν νά προσαρμοσθῶσι πρὸς τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ Λαοῦ καὶ πρὸς τὴν Ἐθνικὴν κυριαρχίαν».¹⁵⁸

Σε συνέχεια του παραπάνω επιχειρήματος, ο Νικόλαος Στράτος, υπενθυμίζοντας τα συνταγματικά άρθρα που η προηγούμενη κυβέρνηση είχε κρίνει ως αναθεωρητέα, κατέστησε επιτακτική για την παρούσα Συντακτική Συνέλευση την ανάγκη «ὅ,τι ἐκ τοῦ Συντάγματος θὰ θεωρηθῇ ὅτι δὲν εἶναι ἀναθεωρητέον νά καθιερωθῇ αὐθις διὰ νέας κυρώσεως».¹⁵⁹ Με τον τρόπο αυτό καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη θεμελίωσης του απαραβίαστου συγκεκριμένων συνταγματικών διατάξεων, με προτεραιότητα εκείνες που αφορούσαν τα βασιλικά προνόμια. Άλλωστε, για μία μερίδα πληρεξουσίων της κυβερνητικής παράταξης, όπως ο Περικλής Αργυρόπουλος και ο Νικόλαος Σωτηριάδης, ο Βενιζέλος, ταλαντευόμενος αρχικά μεταξύ Συντακτικής και Αναθεωρητικής, κατέληξε στο τέλος να κηρύξει εκλογές για σύγκληση Αναθεωρητικής από λόγους σκοπιμότητας και μόνο.

Για τους παραπάνω πληρεξουσίους, η πρόθεση αναθεώρησης του Συντάγματος από την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων ήταν καταρχήν αντισυνταγματική, σύμφωνα με το

¹⁵⁷ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 6.

¹⁵⁸ ΕΦΣΒ, Γ' Εθνική Συνέλευσις, Συνεδριάσις 4^η, 20-01-1921, σελ. 11-12.

¹⁵⁹ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 12.

άρθρο 108 του Συντάγματος, που προέβλεπε την παρέλευση δεκαετίας από τον καταρτισμό του Συντάγματος του 1911. Άλλωστε, ο Βενιζέλος, αν και άρρητα, σκόπευε ωστόσο πράγματι να μεταβάλει θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος. Ο μόνος λόγος που επέλεξε τη σύγκληση Αναθεωρητικής Βουλής ήταν -κατά τους ίδιους πληρεξουσίου- η αποφυγή του κινδύνου να τεθεί προεκλογικά ζήτημα επιστροφής του «νόμιμου» βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄, κάτι που -εν τέλει- δεν απέφυγε μετά το συνασπισμό της «Ηνωμένης Αντιπολίτευσης» («της αντιδράσεως, ως ήθελε νά ονομάζη, ό τότε Πρωθυπουργός τήν τότε αντιπολίτευσιν») και -κυρίως- μετά το θάνατο του βασιλιά Αλέξανδρου.¹⁶⁰ Πράγματι, το τελευταίο γεγονός αποτέλεσε ανατροπή για το βενιζελικό στρατόπεδο, που εγκλωβίστηκε στο ζήτημα της δυναστικής εκκρεμότητας.¹⁶¹

Ο Δημήτριος Ράλλης, άλλωστε, θεώρησε υποκριτικό το βασικό επιχείρημα του Βενιζέλου υπέρ της σύγκλησης Αναθεωρητικής, ότι δηλαδή δε σκόπευε σε ριζική πολιτειακή μεταβολή. Όπως επισήμανε emphaticά: «Ὡς αἰτιολογία τοῦ Διατάγματος ὑπεβλήθη ἡ ἐξῆς θεωρία· ὅτι διὰ τοῦ προγράμματος καί δι' ὅλων τῶν τελεσθέντων, δέν ἐπρόκειτο νά μεταβληθῇ ἡ μορφή τοῦ Πολιτεύματος, ἡ βασιλευομένη Δημοκρατία, νά μεταβληθῇ εἰς Δημοκρατίαν. Ἡ θεωρία αὕτη εἶναι ἀναμφισβήτητος ἐντελῶς πεπλανημένη».¹⁶² Για τον Ν. Καμπάνη, μάλιστα, πληρεξούσιο της κυβερνητικής παράταξης, ο Βενιζέλος επέλεξε την Αναθεωρητική, προκειμένου να εξασφαλίσει τη δυνατότητα διάλυσης της Βουλής, όποτε το έκρινε βολικό,¹⁶³ ενώ ο Λεβίδης παρουσίασε απόσπασμα ομιλίας του Βενιζέλου προς τα εργατικά σωματεία του Πειραιά στις 26 Ιουνίου 1917, όπου -φαίνεται να- είχε δηλώσει ότι πρόκειται να συγκαλέσει Εθνοσυνέλευση, προκειμένου, μετά από συζήτηση, να εγκαθιδρύσει το δημοκρατικό πολίτευμα.¹⁶⁴

Το επιχείρημα, άλλωστε, της προεκλογικής δέσμευσης των βενιζελικών υπέρ της σύγκλησης Αναθεωρητικής καταρρίφθηκε καταρχήν ως το άλλοθι μίας αντισυνταγματικής κυβέρνησης. Ο Α. Μάτεσις απηύθυνε το εξής ερώτημα προς τους πληρεξουσίου της αντιπολίτευσης: «Καί τί ἀντιπροσωπεύετε τότε σεις; Ποῖοι εἴσθε τότε σεις, οἱ ὅποιοι ὠμιλοῦσατε ἐν ὀνόματι τοῦ λαοῦ, ἐν ᾧ ἀντιπροσωπεύετε τήν ἐλάχιστην

¹⁶⁰ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 16-17.

¹⁶¹ Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 136.

¹⁶² ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 11.

¹⁶³ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 21.

¹⁶⁴ ΕΦΣΒ, Γ΄ Εθνική Συνέλευσις, Συνεδρίασις 5^η, 21-01-1921, σελ. 24.

μειοψηφίαν τοῦ λαοῦ, χωρίς ν' ἀντιπροσπεύητε κἄν τήν τυπικήν νομιμότητα;»¹⁶⁵ Ενώ ο Στράτος ξεκαθάρισε εξ αρχῆς ὅτι, ανεξάρτητα ἀπό τις προεκλογικές δηλώσεις της προηγούμενης κυβέρνησης, ἡ παρούσα πλειοψηφία της Συνέλευσης εἶχε, ἐπίσης, δεσμευτεί προεκλογικά για σύγκληση Συντακτικῆς. Επομένως, ὅπως τόνισε: «Τό Συνέδριον λοιπόν, τό ἡμέτερον, εἶναι συνέδριον ψήφῳ τοῦ λαοῦ, ἐπιταγῇ τοῦ λαοῦ, συντακτικόν συνέδριον».¹⁶⁶

Τῇ σύγκληση Συντακτικῆς ἐπέβαλλαν ἄλλωστε, κατά την κυβερνητική παράταξη, και πραγματιστικοί λόγοι, ὅπως ἡ ἀνάγκη κύρωσης των νέων αρχῶν του διεθνούς δικαίου (ἀπόρροια των συνθηκῶν ειρήνης του Μεγάλου Πολέμου) και, γενικότερα, το νέο πνεῦμα της μεταπολεμικῆς ἐποχῆς. Κατά τον Λεβίδη: «Ὅλοι θέλομεν τάς νεωτέρας ἀντιλήψεις τῶν κοινωνιῶν καί τῶν πολιτειῶν (...) τό Πολίτευμα εἶναι γηραλέον, διότι ἔχων ὑπ' ὄψιν μου τάς θεμελιώδεις τῶν διατάξεων αὐτοῦ, αἵτινες οὐδαμῶς ἐτροποποιήθησαν διά τῶν συνταγματικῶν αὐτοῦ διατάξεων τοῦ Συντάγματος, τοῦ ψηφισθέντος κατά τό 1911 ἔτους, οὐδαμῶς ἐθίχθησαν, διά τῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος τοῦ 1911».¹⁶⁷

Ἡ επικαιροποίηση του Συντάγματος ἀπαντούσε -επιπλέον- στην ἀνάγκη ἀντιπροσώπευσης των περιοχῶν που εἶχαν ἐνσωματωθεῖ στον ἐθνικό κορμό χάρις στις θυσίες του ἐλληνικού στρατοῦ¹⁶⁸, ἐνῶ ἡ ἀπόδοση στη Συνέλευση συντακτικῶν ἀρμοδιοτήτων υποστηρίχθηκε -κάποτε- και ἀπό μερικότερα ἐπιχειρήματα, ὅπως ἡ θεσμική κατοχύρωση του δημοψηφίσματος¹⁶⁹ ἀλλά και ἡ διασφάλιση της ἐθνικῆς κυριαρχίας ἀπό τις αυθαίρετες παρεμβάσεις των «ἐγγυητριῶν» δυνάμεων στα ἐσωτερικά της χώρας¹⁷⁰.

Το ἐπιχείρημα, ὡστόσο, που ἐμπεριέχει ὅλα τα προηγούμενα εἶναι ἡ ἀνάγκη συνολικῆς ἐπανόρθωσης και κατοχύρωσης του Συντάγματος ἀπό σωρεία αυθαιρεσιῶν των κυβερνήσεων Βενιζέλου, ἀρχῆς γενομένης ἀπό το 1910. Ἐτσι, ὅπως σημείωνε ο πληρεξούσιος Π. Ἀργυρόπουλος, ἐπιβάλλεται ἡ σύγκληση Συντακτικῆς: «ἥτις

¹⁶⁵ ΕΦΣΒ, Γ' Εθνική Συνέλευσις, Συνεδρίασις 4^η, 20-01-1921, σελ. 20.

¹⁶⁶ ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 13.

¹⁶⁷ ΕΦΣΒ, Γ' Εθνική Συνέλευσις, Συνεδρίασις 5^η, 21-01-1921, σελ. 24.

¹⁶⁸ Ενδεικτικό της ακραίας πόλωσης μεταξύ ἀντιβενιζελικῶν και βενιζελικῶν εἶναι ὅτι οἱ κυβερνητικοί πληρεξούσιοι ἀποφεύγουν και τήν ἀπλή ἀκόμη ἀναφορά του ονόματος του Βενιζέλου. Σε αὐτό το πλαίσιο, οἱ ἐθνικές ἐπιτυχίες ἀποδίδονται ἐξολοκλήρου στον ἐλληνικό στρατό και στην εὐνοϊκή στάση των Μεγάλων Δυνάμεων. Ἀντιπροσωπευτική, ἀπό αὐτή τήν ἀποψη, εἶναι ἡ δήλωση του βασιλιά κατά τήν ἐναρξή των ἐργασιῶν της Ἐθνοσυνέλευσης: «προσαγορεύω εὐφροσύνῳς μεθ' ὑμῶν τοὺς τῶν χωρῶν, τῶν ἄρτι ἀνακτησασάν τήν ἐλευθερίαν των, χάρις εἰς τήν ἐνδοξον δρᾶσιν τοῦ κατὰ ξηράν καί θάλασσαν γενναίου στρατοῦ μας καί τήν εὐμενῇ ὑποστήριξιν τῶν προαιωνίων δικαίων μας παρά τῶν Μεγάλων Συμμάχων ἡμῶν Δυνάμεων». ΕΦΣΒ, Πρακτικόν Ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνελεύσεως, 23-12-1920, σελ. 3.

¹⁶⁹ ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 20.

¹⁷⁰ ΕΦΣΒ, Γ' Εθνική Συνέλευσις, Συνεδρίασις 5^η, 21-01-1921, σελ. 29-30.

έπισηφίζουσα τό ὅλο Σύνταγμα προσδέσει αὐτῇ μέ κύρος, ὅπερ ἀναμφισβήτητος ἀπώλεσεν διὰ τῶν διαδοχικῶν ἀπό τοῦ 1910 καί ἐντεῦθεν παραβιάσεων τῶν θεμελιωδῶν καί μή διατάξεων αὐτοῦ, παραβιάσεων ὀφειλομένων εἰς τόν πολιτικόν ἀρχηγόν τοῦ ἐκπεσόντος διὰ τῆς λαϊκῆς ψήφου τῆς πρώτης Νοεμβρίου καθεστῶτος, τοῦ διὰ τῶν παραβιάσεων τούτων θεμελιώσαντος τήν πολιτικήν αὐτοῦ ἰσχύν».¹⁷¹ Ἡ καθολική ἀπαξίωση του βενιζελικοῦ ἀνορθωτικοῦ προγράμματος καί τῶν συνταγματικῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ 1911 καταδεικνύει με ἐμβληματικό τρόπο τόν ἀντιβενιζελικό φανατισμό.

Αντίλογο στήν παραπάνω ρητορική διατύπωσαν ὁ Π. Δαγκλῆς,¹⁷² ἐκπροσωπώντας τοὺς Φιλελεύθερους, ἀλλά καί ὁ πληρεξούσιος Λ. Τσουκαλᾶς,¹⁷³ ὁ μοναδικός ἀπό τήν πλευρά τῆς κυβερνητικῆς παράταξης ποῦ τάχθηκε υπέρ τῆς Ἀναθεωρητικῆς. Οἱ κυριότεροι λόγοι ποῦ επικαλέστηκαν ἦταν ἡ προεκλογική δέσμευση γιά ἀναθεωρητική βουλή, ἡ οικονομία χρόνου ἐν ὅψει τῶν σοβαρῶν ἐσωτερικῶν καί ἐξωτερικῶν προβλημάτων τῆς χώρας, ἡ λύση τῆς πολιτειακῆς ἐκκρεμότητας διὰ τοῦ δημοψηφίσματος καί ὁ *de facto* χαρακτηρισμός τῆς Συνέλευσης ὡς Συντακτικῆς (ἐναρκτήριος βασιλικός λόγος καί ὅρκος πληρεξουσίων).

Το κυριότερο, ὡστόσο, ἐπιχείρημα τοῦ Τσουκαλά ἦταν ἡ ταύτιση τῆς Συντακτικῆς -ὄχι μόνο στο ἐσωτερικό ἀλλά καί στο ἐξωτερικό- με ἐπαναστικό καθεστῶς, ἐφόσον ἡ ἱστορία τῶν συντακτικῶν συνελεύσεων -κι ὄχι μόνο ἡ ἐλληνική- τις ἐμφανίζει ὡς ἀποτέλεσμα ἐπαναστατικῶν κινητοποιήσεων. Ὁ ἀρνητικός ἀντίκτυπος αὐτῆς τῆς αἰσθήσεως ἦταν -κατά τή γνώμη του- ὁ βασικός λόγος ποῦ ἔκανε τὸ Βενιζέλο νὰ μιλήσει γιά Ἀναθεωρητική, ἐφιστώντας τήν προσοχή τῶν πολιτικῶν τοῦ ἀντιπάλου, στήν περίπτωση ποῦ σχημάτιζαν κυβέρνηση. Ἀπαντώντας στο ἐπιχείρημα αὐτό, ὁ Στράτος, θεωρώντας ἔκνομη τήν πολιτεία τῆς προηγούμενης κυβέρνησης, δήλωνε: «Ἡ παροῦσα Ἐθνική Συνέλευσις, δέν εἶναι Ἐθνοσυνέλευσις ἀνατροπῆς, ἀλλά Ἐθνοσυνέλευσις τερματισμοῦ τῆς ἀναρχίας καί κατά τοῦτο διαφέρει ἡ Ἐθνοσυνέλευσις ἡ σημερινή ἀπό τήν Ἐθνοσυνέλευσιν τοῦ 1862 (...) Τὸν ἀντίον μάλιστα εἶναι Συνέλευσις διαιτητικῆς λύσεως καί εἰρηνικῆς ἀναπλάσεως τῆς χώρας».¹⁷⁴

Τελικά, τήν 22^α Ἰανουαρίου 1921, ἀμέσως μετὰ τή σύγκληση τῆς Συνέλευσης σέ Σώμα καί μία μέρα πρὶν τήν αὐτοανακήρυξή τῆς σέ Συντακτική, τὸ Προεδρεῖο τῆς Ἐθνοσυνέλευσης παρουσίασε ἐνώπιον τοῦ βασιλιά τὸν διττό τῆς στόχο, τήν ἐκπλήρωση

¹⁷¹ ΕΦΣΒ, Γ' Ἐθνική Συνέλευσις, Συνεδρίασις 4^η, 20-01-1921, σελ. 16.

¹⁷² ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 19-20.

¹⁷³ ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 14-16.

¹⁷⁴ ΕΦΣΒ, Γ' Ἐθνική Συνέλευσις, Συνεδρίασις 7^η, 25-01-1921, σελ. 46.

δηλαδή των εθνικών ιδεωδών και την αποκατάσταση του Κοινοβουλευτικού Πολιτεύματος: «Τῶν Ἐθνικῶν ιδεωδῶν ἡ ὁλοκληρωτική πραγματοποίησις σύν τῇ τελείᾳ ἀποκαταστάσει τῆς εὐρύθμου καί κανονικῆς λειτουργίας τοῦ Κοινοβουλευτικοῦ Πολιτεύματος πέποιθεν ἡ Ἐθνική Συνέλευσις, ὅτι θέλει ἐπιστέψει τό ἔργον αὐτῆς».¹⁷⁵

Μετά την αυτοανακήρυξη της Γ' Εθνοσυνέλευσης, συγκροτήθηκε Συνταγματική Επιτροπή, αποτελούμενη από σαράντα εννέα μέλη, η οποία με τη σειρά της διόρισε ενδεκαμελή επιτροπή εισηγητών, που άρχισε τις εργασίες της στις 6 Φεβρουαρίου 1921.¹⁷⁶ Στις συζητήσεις που ακολούθησαν στη Συνέλευση και αφορούσαν τις εργασίες της επιτροπής, πρωταρχικό θέμα υπήρξε το πεδίο και το εύρος των συνταγματικών μεταρρυθμίσεων, αν και κατά πόσο δηλαδή θα προχωρούσε -τελικά- σε καθολική μεταρρύθμιση του Συντάγματος του 1911 ή, αντίθετα, θα περιοριζόταν σε συγκεκριμένες διατάξεις του.

Αναφορικά με τους παραπάνω προβληματισμούς, ο Γούναρης, πριν ακόμη αναλάβει την πρωθυπουργία, πρόκρινε μία «πραγματιστική» κι όχι «κανονιστική» προσέγγιση του ρόλου και της λειτουργίας της Συντακτικής Συνέλευσης. Όπως επισήμανε, το έργο της Επιτροπής επί του Συντάγματος δεν έπρεπε να περιοριστεί -ή να αναλυθεί- σε μία θεωρητική διαδικασία διατύπωσης θεμελιωδών πολιτειακών αρχών, αλλά να εστιάσει στον εντοπισμό και τη συναρμογή υπαρκτών και συχνά ετερόκλητων κοινωνικών δυνάμεων, με έμφαση στη μεταξύ τους λειτουργική ισορροπία. Όπως επισήμανε: «Τό ἔργον τό συντακτικόν, κύριοι, δέν εἶναι ἔργον ἐπινοίας. Εἶναι ἔργον συναρμογῆς δυνάμεων ἐν τῇ κοινωνίᾳ ὑπαρχουσῶν. Ἐάν δέ τοῦτο ἦτο ἀληθές ἐν πάσῃ οἰαδήποτε ἐποχῇ, εἶναι κατεξοχήν ἀληθές κατὰ τάς πονηράς ἡμέρας, ἅς διανύομεν».¹⁷⁷

Για τον ίδιο, η σπουδαιότητα του συντακτικού έργου της Συνέλευσης -φαίνεται πως- εντοπιζόταν, κατά τη συγκεκριμένη συγκυρία, στην ευκαιρία που είχε η χώρα να αποκτήσει ένα σύγχρονο συνταγματικό χάρτη, ο οποίος θα την τοποθετούσε μεταπολεμικά στην πρωτοπορία των σύγχρονων κρατών. Έτσι, όπως επισήμανε: «Ἐπιλαμβανόμεθα τῆς διαρρυθμίσεως τοῦ πολιτεύματος ἡμῶν κατὰ τήν ἑναρξιν τῆς νέας μεταπολεμικῆς περιόδου (...) πρὶν ἢ ἀκόμη προηγηθῶσιν ἡμῶν ἕτεροι λαοί ἐν τῷ ἔργῳ

¹⁷⁵ ΕΦΣΒ, Γ' Εθνική Συνέλευσις, Συνεδριάσις 6^η, 22-01-1921, σελ. 34.

¹⁷⁶ Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 239-240.

¹⁷⁷ ΕΦΣΒ, Γ' Εθνική Συνέλευσις, Συνεδριάσις 14^η, 03-02-1921, σελ. 123. Πράγματι, ο Δημήτριος Γούναρης εισηγήθηκε μία σειρά από προτάσεις εκσυγχρονιστικού χαρακτήρα του συντάγματος (όπως π.χ. την κατοχύρωση της ισονομίας ανδρών και γυναικών, την ίδρυση ανωτάτου συμβουλίου για την άμεση εκπροσώπηση των επαγγελματικών τάξεων, κλπ), οι οποίες ωστόσο ήταν αρκετά ριζοσπαστικές, δεδομένης της συντηρητικής πλειοψηφίας της Συνέλευσης του 1920. Βλ. Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 240.

της συντάξεως μεταπολεμικοῦ πολιτεύματος (...) ἐν πλήρει συνειδήσει τῆς εὐθύνης, τὴν ὁποῖαν ἀναλαμβάνομεν ἀπέναντι τῆς χώρας, τῆς ὁποίας θὰ θέσωμεν τὰ πολιτειακά θεμέλια». ¹⁷⁸

Στο ἴδιο πνεῦμα τῆς συνδιαλλαγῆς ἐπωφελεία τοῦ συνόλου, ὁ πρόεδρος τῆς Συνταγματικῆς Επιτροπῆς, Ν. Λεβίδης, τόνισε τὴν ἀνάγκη -ἀλλὰ καὶ τὴ δυνατότητα- τῆς συναίνεσης ὅλων τῶν διαφορετικῶν προσεγγίσεων γύρω ἀπὸ κοινὰ ἀποδεκτὲς βάσεις. Ἐτσι, ὁπως σημείωσε: «Ὅσον καὶ ἐὰν διίστάμεθα πρὸς τοὺς κυρίους ἐκείνους ἐπὶ τοιούτων ζητημάτων δὲν ὑπάρχει διάστασις. Πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι πρέπει νὰ θεμελιώσωμεν καὶ νὰ δημιουργήσωμεν πολίτευμα καὶ θεσμούς, ὑφ' οὓς θέλομεν ἐργασθῇ οὐχὶ μόνον οἱ ἐλεύθεροι Ἕλληνες οἱ νῦν, οἰουδήποτε Κόμματος, ἀλλὰ πάντα τὰ τέκνα τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς, ἀδιακρίτως πολιτικῆς σημαίας, ἀνεξαρτήτως γλώσσης καὶ θρησκείας. Ἐν πρέπει νὰ εἶναι τὸ θρήσκευμα ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἢ θεμελίωσις τοιούτου Πολιτεύματος, ὅπερ νὰ κωλύῃ τὰ ἐπ' ἐσχάτων τελεσθέντα κατ' αὐτοῦ». ¹⁷⁹

Γεγονός, ἄλλωστε, εἶναι ὅτι, κατὰ τις μετέπειτα συζητήσεις ἐπὶ τοῦ συντακτικοῦ ἔργου τῆς Συνέλευσης, ἀμβλύθηκε σημαντικὰ ἡ ἐνταση τῆς ρητορικῆς γύρω ἀπὸ τις ἐπιχειρούμενες συνταγματικὲς μεταρρυθμίσεις, με κυρίαρχη τάση τὴν ἐστίαση στὴν εἰσαγωγή θεσμικῶν ἐγγυήσεων ποὺ θὰ ἀπέτρεπαν μελλοντικὲς παραβιάσεις τοῦ ἤδη ὑπάρχοντος συντάγματος. Ἐτσι, ὁπως τόνισε ὁ -πρωθυπουργὸς πλέον- Γούναρης: «Τὸ Σύνταγμα, (...) ὑπάρχει, καὶ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον σήμερον πρόκειται νὰ ἐπιχειρήσωμεν, εἶναι νὰ εἰσαγάγωμεν ἐκείνους τοὺς θεσμούς ἐν τῷ πολιτεύματι ἡμῶν, τοὺς ὁποίους ἡ πείρα τοῦ παρελθόντος καὶ ἰδίως τῶν προσφάτων γεγονότων καὶ ἡ ἐξέλιξις τῶν πολιτικῶν ἡμῶν πραγμάτων κατέστησαν ἀναγκαίους. (...) Πρέπει νὰ φύγῃ ἀφ' ἡμῶν μακράν ἡ ἰδέα ὅτι πρόκειται νὰ παρασκευάσωμεν νέον τι Σύνταγμα. (...) Πρόκειται τάς ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῇ εὐρύθμῳ τῆς ζωῆς ταύτης παρατηρηθείσας ἀνωμαλίας νὰ θεραπεύσωμεν.» ¹⁸⁰

Συναινώντας στὴν παραπάνω προσέγγιση, ὁ Λεβίδης ἐθεσε τὸ ἐξῆς ἐρώτημα: «Ἐὰν ὁ ἐκ Κρήτης πολιτευτὴς δὲν περιέπιπτεν εἰς τὰ ὀλισθήματα ἐκεῖνα, εἰς ἃ ἡμεῖς τοῦλάχιστον νομίζομεν ὅτι περιέπεσαν, ἐφαντάσθη τις ποτέ, ὅτι ὑπῆρχεν ἀνάγκη μεταβολῆς Πολιτεύματος, πρὸ ὀλίγων ἐτῶν θεσπισθέντος; Βεβαίως οὐχί». ¹⁸¹ Προχώρησε, ὡστόσο, ἀμέσως σὲ μία περισσότερη συντηρητικὴ τοποθέτηση, ἀναγνωρίζοντας τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864 ὡς τὸ -ἐκ τῶν πραγμάτων- ἀρτιότερο καὶ ἀμφισβητώντας τὴ

¹⁷⁸ ΕΦΣΒ, Γ' Εθνικὴ Συνέλευσις, Συνεδριάσις 14^η, 03-02-1921, σελ. 123.

¹⁷⁹ ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 126.

¹⁸⁰ ΕΦΣΒ, Γ' Εθνικὴ Συνέλευσις, Συνεδριάσις 30^η, 02-04-1921, σελ. 394.

¹⁸¹ ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 394.

σκοπιμότητα του Συντάγματος του 1911. Όπως δήλωσε χαρακτηριστικά: «Εάν έρωτᾶτε τήν γνώμην μου, ἴσως καί κατά τό ἔτος 1911 δέν ὑπῆρχεν τοσοῦτον μεγάλη ἀνάγκη μεταβολῆς τοῦ Πολιτεύματος, διότι ὑπό τό Πολίτευμα τοῦ 1862 ἔτους ἀληθῶς ἐμεγαλουργήσεν ἡ Ἑλλάς. Οὐδεμία δέ τῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος τοῦ 1862 ἔτους παρεκώλυσεν ἢ ἡδύνατο νά παρακωλύσῃ τήν Ἐθνικήν πρόοδον».¹⁸²

Ἡ τοποθέτηση αὐτή ἐρχόταν σε εὐθεία ἀντίθεση με τὸ προηγούμενο ἐνωτικὸ κάλεσμα τοῦ Ν. Λεβίδη πρὸς τις κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς δυνάμεις τοῦ τόπου, προκειμένου νὰ συμφωνηθοῦν οἱ θεμελιώδεις ἀρχές τοῦ νέου Συντάγματος. Γενικότερα, ἀνάλογες προσπάθειες, ἀνεξάρτητων κυρίως ἀντιδραστικῶν βουλευτῶν, νὰ ἐπιστρέψουν στὴν πρὸ τοῦ 1911 ἐποχὴ δὲν εὐωδόθηκαν. Τόσο τὸ Λαϊκὸ ὅσο καὶ τὸ Μεταρρυθμιστικὸ Κόμμα ἦταν «μετεπαναστατικά», θεωρούσαν δηλαδὴ ὡς ἀφετηρία τὸ Σύνταγμα τοῦ 1911.¹⁸³

Οἱ παραπάνω ἀπόψεις, πέρα ἀπὸ τὴν ἀκύρωση τοῦ ἀναθεωρητικοῦ ἔργου τῶν Φιλελευθέρων, συνιστοῦν καταρχὰς μία ἀναδίπλωση, ἀναφορικὰ με τις μεγαλεπήβολες στοχεύσεις τῶν πληρεξουσίων κατὰ τὴν ἐναρξὴ τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνέλευσης, ὅταν τὸ ψήφισμα ὑπὲρ τῆς Συντακτικῆς προοιωνιζόταν μία καθολικὴ συνταγματικὴ μεταρρύθμιση. Ταυτόχρονα, ὁμως, ἀποκαλύπτουν καὶ μία ἀμηχανία ἢ -τουλάχιστον- διάσταση ἀπόψεων στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κυβερνητικῆς παράταξης, ὡς πρὸς τὸ εὖρος καὶ τὸ εἶδος τῶν ἐπιχειρούμενων μεταβολῶν.

Ὁ Ν. Στράτος, ἀρχηγὸς τοῦ δεύτερου σε κοινοβουλευτικὴ δύναμη κόμματος τῆς Ἡνωμένης Ἀντιπολίτευσης, ὑποστήριζε -στον ἀντίποδα- τὴν υποβολὴ σε ἐλεγχὸ ὅλων τῶν συνταγματικῶν διατάξεων.¹⁸⁴ Ἡ ἀποψη αὐτὴ στηριζόταν, βέβαια, στὴν ἀντίληψη ὅτι τὸ νέο Σύνταγμα, με τὸ ὁποῖο θὰ ρυθμιζόταν ἡ πολιτικὴ ζωὴ τῶν ἐπερχόμενων γενεῶν, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελέσει συναρμογὴ τῶν βασικῶν ἀρχῶν τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 με τὰ νέα κοινωνικά καὶ πολιτικὰ ρεύματα, πού στὸ μεταξύ εἶχαν κάνει τὴν ἐμφάνισή τους τόσο στὸ ἐσωτερικὸ ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικὸ.¹⁸⁵

Ἡ ἀναγνώριση τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 ὡς προτύπου ἦταν δεδομένη μεταξύ τῶν πληρεξουσίων τῆς κυβερνητικῆς παράταξης, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τελικὴ τους ἀπόφαση νὰ θεωρηθεῖ ἀναθεωρητέο τὸ Σύνταγμα τοῦ 1911. Ἡ τάση ἄλλωστε αὐτὴ ἀποτυπώθηκε στὸ σχέδιο ἀναθεώρησης πού κατατέθηκε πρὸς συζήτηση στὴν Ἐθνοσυνέλευση τὸν Μάρτιο

¹⁸² ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 394.

¹⁸³ Hering, ὁ.π., σελ. 958.

¹⁸⁴ ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 398.

¹⁸⁵ ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 399.

του 1922 από τον πρόεδρο της Συντακτικής Επιτροπής, Λεβίδη. Ο τελευταίος, κάνοντας έναν απολογισμό των εργασιών της Επιτροπής, παρουσίασε τα άρθρα των οποίων είχαν ολοκληρωθεί οι εισηγητικές εκθέσεις αλλά και εκείνα που επρόκειτο σύντομα να περατωθούν (μεταξύ αυτών και τα περί συντάξεως της Πολιτείας, δηλ. τα άρθρα 21-28).

Υπεραμυνόμενος της σκοπιμότητας σύγκλησης Συντακτικής Συνέλευσης και όχι Αναθεωρητικής Βουλής, υποστήριξε ότι το νέο Σύνταγμα θα αποτελούσε «τόν Καταστατικόν Χάρτην τοῦ Ἑθνους», στον οποίο θα εκφράζονται οι νέες κοινωνικοπολιτικές αντιλήψεις και ανάγκες, αλλά -πολύ περισσότερο- θα θεμελιώνονται οι παραδοσιακοί - ακρογωνιαίοι λίθοι της ελληνικής κοινωνίας και πολιτείας. Έτσι, όπως δήλωσε, επισημαίνοντας μάλιστα emphaticά το διαλλακτικό και συναινετικό πνεύμα που κυριάρχησε από όλες τις παρατάξεις κατά τις εργασίες της Επιτροπής¹⁸⁶: «ἡ Ἐπιτροπή τῶν τε Εἰσηγητῶν καὶ ἐν τῇ ὀλομελείᾳ αὐτῇς ἐνεκολπώθη τὰς νέας ἰδέας, ἐνεκολπώθη τὰς νέας ἀντιλήψεις, τὰς νέας ἀνάγκας τῆς τε Κοινωνίας καὶ τῆς Πολιτείας ἐν γένει. Ἐνεμείναμεν ὅμως καὶ εἰς τινὰς τῶν παλαιῶν ἰδεῶν, καὶ εἰς τινὰς τῶν παλαιῶν διατάξεων ὅσας θεωροῦμεν διὰ τὴν Ἑλλάδα λίθους ἀκρογωνιαίους τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Ἑλληνικοῦ».¹⁸⁷

Ὡς ακρογωνιαίους λίθους του ελληνικού οικοδομήματος, ο Λεβίδης κατονόμασε, εκφράζοντας την ομόθυμη στάση των μελών της Επιτροπής: τη θρησκεία και την Εκκλησία, «τὴν Ἑλληνικὴν Γλῶσσαν τὴν καθαρὰν, ὡς παρελάβομεν αὐτὴν παρὰ τῶν ἀειμνήστων πατέρων ἡμῶν» και, αναφορικά με το Πολίτευμα: τη Βασιλεία και τον Κοινοβουλευτισμό.¹⁸⁸ Οι νέοι - προοδευτικοί θεσμοί, των οποίων την ένταξη στο νέο Σύνταγμα εισηγήθηκε κυρίως ο Γούναρης (όπως π.χ. ο θεσμός περί πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών), δεν αρκούσαν, για να αμβλύνουν την επιστροφή -μερικώς αλλά ταυτόχρονα και ουσιαστικώς- στην προ του 1909 εποχή. Από την άποψη αυτή, οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 σηματοδότησαν πράγματι την επάνοδο της παλαιοκομματικής νοοτροπίας στην κοινωνική και πολιτική ζωή, παρά τις επιμέρους

¹⁸⁶ Οι Φιλελεύθεροι, παρά τις αρκετές προσβολές που δέχονταν από την αντιβενιζελική πλειοψηφία των πληρεξουσίων και παρά τη μετέπειτα διαφωνία τους με την εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης Γούναρη, η οποία και τους οδήγησε σε αποχώρηση, συντηρούσαν την κοινοβουλευτική παρουσία τους. Φαίνεται μάλιστα πως ο Π. Δαγκλής κατέθεσε πρόταση στη Συντακτική Επιτροπή, που αφορούσε στο επίμαχο άρθρο της βασιλικής προνομίας περί διαλύσεως τη Βουλής, σύμφωνα με την οποία δε θα μπορούσε ο βασιλιάς να διαλύσει δύο συνεχόμενες βουλές για την ίδια αιτία. Επίσης, στις 27 Μαΐου 1921 κατέθεσαν σχέδιο αναθεωρήσεως με διατάξεις παραπλήσιες εκείνων που προέβλεπαν τα αναθεωρητέα άρθρα της «Βουλής των Λαζάρων». Βλ. Hering, ό.π., σελ.961. Αλικανιώτης, ό.π., σελ. 150, 153.

¹⁸⁷ ΕΦΣΒ, Γ' Εθνική Συνέλευσις, Συνεδρίασις 65^η, 09-03-1922, σελ. 1092.

¹⁸⁸ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1092.

εκσυγχρονιστικές προτάσεις, των οποίων άλλωστε η υιοθέτηση ήταν αβέβαιη από τη συντηρητική πλειοψηφία της Βουλής του 1920.¹⁸⁹

Τα «παλαιά κόμματα», γενικότερα, επιδείκνυαν -συγκριτικά με το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου- μία συντηρητική τάση. Ταυτόχρονα, χαρακτηρίζονταν από αμφιθυμία, αδυναμία δηλαδή συγκρότησης μίας ενιαίας και σαφούς αντίληψης γύρω από τις επιθυμητές -αλλά και αναγκαίες- μεταρρυθμίσεις.¹⁹⁰ Χαρακτηριστικό από την άποψη αυτή είναι το κάλεσμα που απευθύνει προς τους πληρεξουσίους της Γ' Εθνοσυνέλευσης ο Ν. Λεβίδης, ως επιστέγασμα του συνταγματικού έργου: «Προστατεύσατε λοιπόν, λέγω, κύριοι πληρεξούσιοι, τό Παλλάδιον τοῦτο τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἐλευθερίας τὴν Ἀνατολικὴν Ὁρθόδοξον τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν, τηρήσατε τὴν Γλῶσσαν ἡμῶν, τὴν ὠραιότητα καὶ γλυκεράτην, εὐλαβεῖσθε τὴν Βασιλείαν ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ, ὡς σύμβολον ἐθνικῆς ἐνότητος, ὡς παράδοσιν καὶ συνέχειαν τῶν ἀειμνήστων Αὐτοκρατόρων καὶ Βασιλέων τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ἡμῶν. (Εὖγε, εὖγε). Ἐμπνεύσατε τὸν Κοινοβουλευτισμὸν καὶ ἐμφυσήσατε αὐτόν εἰς τὰς ψυχὰς πάντων. Καὶ ὑπὸ τὴν τετράχρουν ταύτην σημαίαν συνεγείρατε ὅλους τοὺς λαοὺς τοὺς Ἑλληνικοὺς πρὸς διάπραξιν μεγάλων ἔργων. (Χειροκροτήματα)».¹⁹¹

Το συντακτικό έργο της Γ' Εθνοσυνέλευσης δεν ευοδώθηκε, βέβαια, λόγω της ανατροπής που προκάλεσε η Μικρασιατική Καταστροφή και των ραγδαίων πολιτικών εξελίξεων που σηματοδότησε η κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου, αρχής γενομένης από την επιβολή της στρατιωτικής Επανάστασης το 1922. Το εγχείρημα άλλωστε της συνταγματικής μεταρρύθμισης εν μέσω πολεμικής εκστρατείας ήταν καταρχήν παράδοξο όσο και υπεραισιόδοξο.¹⁹²

¹⁸⁹ Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 240. – Hering, ό.π., σελ. 958. – Ο Δ. Γούναρης επέμενε στη σύγκληση Συντακτικής Συνέλευσης, αγωνιώντας να αφήσει το προσωπικό του μεταρρυθμιστικό αποτύπωμα στην πολιτειακή οργάνωση της χώρας, σύμφωνα με ρηξικέλευθες ιδέες που είχε διαμορφώσει ήδη από το 1902. Παρ' όλα αυτά, ο ριζοσπαστισμός του εναλλάσσονταν με το συντηρητισμό, όπως αποδεικνύουν π.χ. οι απόψεις του για το γλωσσικό ζήτημα. Βλ. Χριστοπούλου, ό.π., σελ. 364-365 και Αλικανιώτης, ό.π., σελ. 11-12, 172.

¹⁹⁰ Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού. 1915-1922*, Ψυχογιός, Αθήνα 2019, σελ. 40.

¹⁹¹ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 1092.

¹⁹² Χριστοπούλου, ό.π., σελ. 353, 365.

3. Δ΄ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ (1922-1924)

3.1 Οι εκλογές της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1923 και η επάνοδος των βενιζελικών στην εξουσία

Η «Δ΄ Συντακτική τῶν Ἑλλήνων Συνέλευσις», που προέκυψε από τις εκλογές της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1923, τις οποίες διενήργησε η Επανάσταση, σηματοδότησε την επάνοδο της χώρας στην κοινοβουλευτική νομιμότητα μετά από έναν και πλέον χρόνο στρατιωτικής διακυβέρνησης και φιλοδόχησε να επαναφέρει τον τόπο σε συνθήκες πολιτικής ομαλότητας μετά και το αποτυχημένο στρατιωτικό κίνημα που εκδηλώθηκε τον Οκτώβριο του ίδιου έτους.¹⁹³

Η λεγόμενη «Αντεπανάσταση», που αποτέλεσε κατά βάση πράξη δυσαρέσκειας εναντίον του βενιζελικού προσανατολισμού που είχε αποκτήσει η Επανάσταση, πυροδότησε -με τον τρόπο και τον χρόνο που συνέβη- αλυσιδωτές αντιδράσεις στον πολιτικό και στρατιωτικό κόσμο, οι οποίες έμελλε να επηρεάσουν πολλαπλά και καθοριστικά τις πολιτικές εξελίξεις. Έτσι, η επιλεκτική «ανάγνωσή» της από την Επανάσταση και τους γύρω από αυτήν στρατιωτικούς και πολιτικούς κύκλους ως αποκλειστικά αντιβενιζελικού-μεταξικού κινήματος¹⁹⁴ έθεσε με επιτακτικό τρόπο το ζήτημα που θεωρούνταν -από πολλούς ως χρόνια- «πολιτειακή εκκρεμότητα», την έξωση δηλαδή της δυναστείας των Γλύξμπουργ και την κατάργηση του θεσμού της Βασιλείας.¹⁹⁵

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησής του την 23^η Ιανουαρίου 1924¹⁹⁶ επισήμανε τον καθοριστικό ρόλο της «Αντεπανάστασης» στην

¹⁹³ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, Κάκτος, Αθήνα, 1997 (2^η έκδοση), σελ. 127-128.

¹⁹⁴ Ο Μεταξάς, επικεφαλής του κόμματος των Ελευθεροφρόνων, μετά το 1922 απέκτησε ισχυρό πολιτικό έρεισμα στον χώρο του αντιβενιζελισμού ως καταρχήν αντίθετος στη Μικρασιατική Εκστρατεία. Το γεγονός αυτό τον οδήγησε στην απόφαση να συμμετάσχει στις εκλογές του 1923, παρά την απόφαση αποχής των αντιβενιζελικών κομμάτων. Η σύνδεσή του, ωστόσο, με το κίνημα του Οκτωβρίου, ανέτρεψε τους σχεδιασμούς του. Βλ. Αθανάσιος Βερέμης, «Η Αντεπανάσταση του 1923 και η ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄: Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σελ. 272.

¹⁹⁵ Δαφνής, ό.π., σ. 126-128, 170-171.

¹⁹⁶ Ο Βενιζέλος, υποκύπτοντας τελικά στις εκκλήσεις των οπαδών του (πολιτικών και στρατιωτικών) για επάνοδο στην Ελλάδα και στην ενεργό πολιτική, σχημάτισε κυβέρνηση στις 11-01-1924, τονίζοντας ωστόσο τον προσωρινό της χαρακτήρα, ώσπου δηλαδή να εκλεγεί οριστικά διάδοχός του στο Κόμμα των Φιλελευθέρων. Βλ. Βερέμης, ό.π., σ. 276-277. – Οι υποστηρικτές της επιστροφής Βενιζέλου (τόσο οι

όξυνση του διχαστικού κλίματος με επίκεντρο το δυναστικό και πολιτειακό ζήτημα: «Καὶ ἀτυχῶς εἰς τὰς ἤδη ὑπαρχούσας αἰτίας διαιρέσεων, τὸ τελευταῖον ἀντεπαναστατικὸν κίνημα ἦλθε νὰ προσθέσῃ δύο νέας καὶ οὐσιωδεδεστάτας, ὑπὸ μορφὴν δὲ ὀξεῖαν, τὸ ζήτημα τῆς διατηρήσεως ἢ ἐκπτώσεως τοῦ βασιλεύοντος Οἴκου καὶ τὸ ζήτημα τῆς μορφῆς τοῦ πολιτεύματος».¹⁹⁷

Πράγματι, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, το πολιτειακό ζήτημα αποτέλεσε τη νέα όψη του Εθνικού Διχασμού, που εμφανίστηκε ως διάσταση μεταξύ των οπαδών της αβασίλευτης και της βασιλευομένης δημοκρατίας.¹⁹⁸ Η κατάδειξη της πολιτικής του Κωνσταντίνου Α΄ ως της καταρχήν υπεύθυνης για την εθνική τραγωδία επέβαλε για μία μεγάλη μερίδα του στρατιωτικού και πολιτικού κόσμου τη λήψη δραστικών μέτρων για άμεση πολιτειακή αλλαγή. Πέρα ωστόσο από την αποπομπή του Κωνσταντίνου Α΄ υπέρ του διαδόχου Γεωργίου Β΄, η Επανάσταση πρόκρινε σταθερά την πολιτική και όχι την πραξικοπηματική διευθέτηση του ζητήματος, μεταθέτοντας την ευθύνη επίλυσής του στην επερχόμενη Συνέλευση, η οποία προσδιορίστηκε ως Συντακτική.¹⁹⁹

Ο αρχηγός της Επανάστασης, Νικόλαος Πλαστήρας, στην ομιλία του κατά την παράδοση της εξουσίας στην Δ΄ Συντακτική Συνέλευση, δήλωνε ότι, παρά τα δημοκρατικά φρονήματα του ίδιου αλλά και άλλων επαναστατικών και στρατιωτικών παραγόντων, «ἐθεωρήσαμεν ἐπιτακτικὸν μας καθήκον, ὅπως ἀποφύγωμεν καὶ ἀποτρέψωμεν πᾶσαν ἐπέμβασιν, ἐπαφιέμενοι τὴν ρύθμισιν τοῦ ζητήματος εἰς τὴν θέλησιν τοῦ κυριάρχου Λαοῦ.»²⁰⁰ Η προσφυγή στη λαϊκή κυριαρχία, πέρα από βασική δημοκρατική αρχή, αποτελούσε εχέγγυο της βιωσιμότητας του νέου πολιτεύματος, στον βαθμό που θα αποτύπωνε με ενάργεια τη λαϊκή θέληση.

Η στάση αυτή της Επανάστασης συντασσόταν με τη γραμμή Βενιζέλου -ή και υπαγορευόταν από αυτή-, αφού ο αρχηγός του κόμματος των Φιλελευθέρων, από το

βενιζελικοί όσο και οι αντιβενιζελικοί) ανέμεναν από αυτόν να λειτουργήσει ως σταθεροποιητικός παράγοντας απέναντι στην ανάμιξη των στρατιωτικών στην πολιτική ζωή, τη ριζοσπαστικότητα των Δημοκρατικών και τις εσωτερικές διενέξεις στο κόμμα των Φιλελευθέρων. Βλ. Δαφνής, ό.π., σελ. 208.

¹⁹⁷ ΕΦΣΒ, Δ΄ Συντακτική Συνέλευσις, Συνεδρίασις 5^η, 23-01-1924, σελ. 23.

¹⁹⁸ Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού*, ό.π., σελ. 24. Κατά τον ίδιο συγγραφέα, μέχρι το 1922 σχεδόν οι πάντες υπήρξαν Βασιλόφρονες, υποστηρικτές δηλαδή του βασιλικού θεσμού. Μετά την επιβολή της Αβασίλευτης, ωστόσο, το 1924, οι δύο μεγάλες παρατάξεις του Εθνικού Διχασμού ταυτίστηκαν με τα δύο εναλλακτικά πολιτεύματα. Έτσι, Βασιλόφρονες ή Βασιλικοί (οπαδοί δηλαδή της Μοναρχίας) ήταν οι Αντιβενιζελικοί, ενώ Δημοκρατικοί (αρνητές του βασιλικού θεσμού) οι Βενιζελικοί. Βλ. Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 28.

¹⁹⁹ Οι εκλογές για την ανάδειξη της «Δ΄ Εθνικής τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως» είχαν προκηρυχθεί αρχικά για τη 2^η Δεκεμβρίου (Β.Δ., Α/295/18-10-1923), αλλά μετατέθηκαν στις 16 Δεκεμβρίου λόγω της «Αντεπανάστασης», που ξέσπασε την 21^η προς 22^η Οκτωβρίου 1923. Βλ. Βερέμης, ό.π., σ. 272.

²⁰⁰ ΕΦΣΒ, 02-01-1924, Πρακτικόν Ἐνάρξεως-Συνεδρίασις 1^η, σελ. 7.

εξωτερικό όπου βρισκόταν, τοποθετούνταν συχνά επί του πολιτειακού ανταποκρινόμενος και στις εκκλήσεις που του απευθύνονταν.²⁰¹ Ο αρχηγός των Φιλελευθέρων, παρά το επαναστατικό παρελθόν του ως ηγέτης του Θερίσου, πρόκρινε σταθερά -και μετά το 1922- την πολιτική-κοινοβουλευτική και όχι τη στρατιωτική-επαναστατική λύση του πολιτειακού ζητήματος.²⁰² Η θέση του αυτή, η οποία αποκτούσε μεγάλη βαρύτητα λόγω του κύρους του και -επομένως- διέθετε ισχυρή επιδραστική δύναμη, τον έφερε σε αντιπαράθεση με τους Δημοκρατικούς, τους διακηρυγμένους δηλαδή οπαδούς της Αβασίλευτης.²⁰³

Το αίτημα ωστόσο για άμεση (δηλαδή προεκλογική) και «επαναστατική» (δηλαδή με συντακτική πράξη της Επανάστασης) λύση του πολιτειακού τέθηκε εκ νέου και επιτακτικά από τις δημοκρατικές δυνάμεις του τόπου μετά το κίνημα της «Αντεπανάστασης». Επρόκειτο βασικά και καταρχήν για το κόμμα της Δημοκρατικής Ένωσης, που είχε ιδρύσει ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου τον Μάρτιο του 1922 και είχε ως βασικό της πρόγραμμα την εγκαθίδρυση της Αβασίλευτης. Μαζί του συνέπραξαν αδιάλλακτοι, ανώτατοι αξιωματικοί του στρατού, βενιζελικής προέλευσης, με ηγετικές φυσιογνωμίες ανάμεσά τους τον Θεόδωρο Πάγκαλο, τον Γεώργιο Κονδύλη και τον Αλέξανδρο Χατζηκυριάκο.²⁰⁴ Για τους αξιωματικούς αυτούς, που είχαν πρωταγωνιστήσει στην καταστολή του κινήματος αλλά και σε διάφορες άλλες αντιβενιζελικού τύπου εκκαθαρίσεις μετά την τραγωδία του 1922 και βρίσκονταν τώρα πολιτευόμενοι, η Αβασίλευτη αποτελούσε μονόδρομο για την προσωπική τους ασφάλεια αλλά και την επαγγελματική τους διασφάλιση.²⁰⁵ Στους Δημοκρατικούς προστέθηκαν, τέλος, και οι Δημοκρατικοί Φιλελεύθεροι, πολιτική μερίδα του Κόμματος των Φιλελευθέρων, που αποσπάστηκε από αυτό, για να κατέβει στις εκλογές με δημοκρατικό πρόγραμμα. Επρόκειτο για μία απόσχιση που ενίσχυσε επιπλέον τη δυναμική της αριστερής-δημοκρατικής σε βάρος της δεξιάς-συντηρητικής πτέρυγας των Φιλελευθέρων.²⁰⁶

²⁰¹ Δαφνής, ό.π., σελ. 179. – Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, ό.π., σελ. 123.

²⁰² Βερέμης, ό.π., σελ. 123.

²⁰³ Η Επανάσταση του 1922 επέφερε στο εσωτερικό του βενιζελισμού δύο σημαντικές μεταβολές: τη σταδιακή χειραφέτηση των στρατιωτικών από την πολιτική ηγεσία και τη διάσπαση της παράταξης στο πολιτειακό ζήτημα. Έτσι, ενώ έως τότε ο βενιζελισμός ταυτιζόταν με το Κόμμα Φιλελευθέρων, στο εξής διασπάστηκε σε μικρότερα κόμματα, τα λεγόμενα «βενιζελογενή». Επιπλέον, η δημοκρατική ιδεολογία (δηλαδή το αίτημα για Αβασίλευτη) απέκτησε όχι μόνο πολιτική δύναμη αλλά και περισσότερους νεοφώτιστους οπαδούς μεταξύ των στρατιωτικών. Βλ. Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 31-32.

²⁰⁴ Βερέμης, ό.π., σελ. 120-121. – Δαφνής, ό.π., σελ. 179.

²⁰⁵ Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 32-33.

²⁰⁶ Δαφνής, ό.π., σελ. 176, 180, 203.

Το αίτημα της δυναμικής λύσης του πολιτειακού, της άμεσης δηλαδή έκπτωσης της Δυναστείας και της εγκαθίδρυσης της Αβασίλευτης, στηριζόταν καταρχάς στην ανάγνωση του στρατιωτικού κινήματος του Οκτωβρίου ως προσπάθειας πραξικοπηματικής επιβολής του αντιβενιζελισμού, λίγες ημέρες μάλιστα πριν η χώρα επανέλθει σε συνθήκες πολιτικής ομαλότητας. Στηρίχθηκε ακόμη στα συλλαλητήρια της 31^{ης} Οκτωβρίου, της 4^{ης} Νοεμβρίου και της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1923, από τα οποία τα δύο πρώτα εκλήφθησαν ως σφυγμομετρήσεις της κοινής γνώμης υπέρ της Αβασίλευτης, ενώ το τελευταίο ως ένδειξη της αντιβενιζελικής αδιαλλαξίας. Τέλος, ισχυροποιήθηκε από την υποστήριξη του στρατού, ο οποίος μετά την καταστολή της «Αντεπανάστασης» και τις ευρύτατες εκκαθαρίσεις που τη συνόδευσαν, παρουσίαζε πλέον ευρεία ιδεολογική ομοιογένεια.²⁰⁷

Η αποχή των αντιβενιζελικών πολιτικών δυνάμεων από τις εκλογές της 16^{ης} Δεκεμβρίου είχε προοικονομήσει το μονόπλευρο χαρακτήρα της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης. Στην πραγματικότητα, στις εκλογές αυτές αναμετρήθηκαν οι τρεις πτέρυγες του βενιζελισμού, δηλαδή οι Φιλελεύθεροι, οι Δημοκρατικοί Φιλελεύθεροι και η Δημοκρατική Ένωση.²⁰⁸

Από το σύνολο των 398 εδρών της Συνέλευσης, τις 250 κατέλαβαν οι Φιλελεύθεροι, τις 120 η Δημοκρατική Ένωση μαζί με τους Δημοκρατικούς Φιλελεύθερους και 7 οι ανεξάρτητοι δημοκρατικοί. Οι υπόλοιπες έδρες μοιράστηκαν ως εξής: 7 έλαβαν οι αντιβενιζελικοί (που δεν ευθυγραμμίστηκαν με τη γραμμή της αποχής), 3 οι Αγροτικοί, 3 οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης, 3 οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1 οι Σοσιαλιστές και 4 οι ανεξάρτητοι.²⁰⁹

Το αντιδυναστικό και αντιμοναρχικό κλίμα της Συνέλευσης αποτυπώθηκε εξ αρχής στον όρκο των πληρεξουσίων, από τον οποίο είχε αφαιρεθεί κάθε βασιλική αναφορά: «Ὁμνύω εἰς τό ὄνομα τῆς Ἀγίας καί Ὁμοουσίου καί Ἀδιαιρέτου Τριάδος νά φυλάξω πίστιν εἰς τήν Πατρίδα καί νά ἐκπληρώσω εὐσυνειδήτως τά καθήκοντά μου».²¹⁰ Πράγματι, το δυναστικό και πολιτειακό ζήτημα κυριάρχησαν σε όλες στις Συνεδριάσεις της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης μέχρι την ανακήρυξη της Αβασίλευτης την, 25^η Μαρτίου 1924.

²⁰⁷ Δαφνής, ό.π., σελ. 211-212.

²⁰⁸ Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 35-36.

²⁰⁹ Βερέμης, «Η Αντεπανάσταση του 1923 και η ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας», ό.π., σελ. 276.

²¹⁰ ΕΦΣΒ, Δ' Συντακτική Συνέλευσις, Συνεδριάσις 1^η, 02-01-1924, σελ. 4.

Βασική αποστολή της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης υπήρξε, λοιπόν, η διευθέτηση του δυναστικού και πολιτειακού ζητήματος υπό το βάρος της εθνικής τραγωδίας του '22 αλλά και της σκιάς της «Αντεπανάστασης». Τα δύο αυτά ζητήματα αποτέλεσαν μέρος των προγραμματικών δηλώσεων των τριών κυβερνήσεων που σχηματίστηκαν έως την εγκαθίδρυση της Αβασίλευτης, της κυβέρνησης δηλαδή του Ελευθερίου Βενιζέλου (11 Ιανουαρίου 1924 – 04 Φεβρουαρίου 1924), του Γεωργίου Καφαντάρη (11 Φεβρουαρίου 1924 – 08 Μαρτίου 1924) και του Αλέξανδρου Παπαναστασίου (12 Μαρτίου 1924 – 19 Ιουλίου 1924).

3.2 Το δυναστικό ζήτημα: Η επιχειρηματολογία της αντιδυναστικής ρητορικής

Η έκπτωση της δυναστείας των Γλύξμπουργκ αποτέλεσε κοινό αίτημα των πληρεξουσίων, ανεξάρτητα από την πολιτική τους τοποθέτηση και τον τρόπο που υπέδειξαν ως ενδεδειγμένο για την κήρυξή της. Η επιχειρηματολογία που ανέπτυξαν συναρθρώθηκε γύρω από τρεις διακριτούς άξονες, που αποτέλεσαν ισάριθμες μομφές εναντίον της δυναστικής πολιτικής σε ζητήματα εθνικά, πολιτικά και ηθικά. Αν και το μεγαλύτερο μέρος του καταλογισμού ευθυνών αφορούσε στη βασιλεία του Κωνσταντίνου (1913-1917 και 1920-1922), γύρω από την οποία κυρίως συγκεντρώθηκε το αντιδυναστικό μένος, παρόλα αυτά επικρίσεις διατυπώθηκαν για όλα τα μέλη της βασιλικής οικογένειας, βασιλείς και πρίγκιπες, άνδρες και γυναίκες. Σε μία χαρακτηριστική αποστροφή του λόγου του, ο πληρεξούσιος Βονίτης Π. Καρασεβδάς, ανεξάρτητος δημοκρατικός, δήλωσε χαρακτηριστικά: «Καὶ δὲν ἐνήργησεν ἡ Δυναστεία αὕτη διὰ τινός μόνον ἢ διὰ τινῶν ἐκ τῶν μελῶν αὐτῆς. Ἄπαντα ἀνεξαίρετως τὰ μέλη αὐτῆς, μὴδ' αὐτῆς τῆς Ἀγγλίδος πριγκηπίσσης Ἀλίκης ἐξαιρουμένης, προδοσάσης ὄχι μόνον τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἀγγλίαν, ἅπαντα, λέγω, τὰ μέλη τῆς Δυναστείας αὐτῆς ὑπῆρξαν ἔνοχοι καὶ συνένοχοι τῆς εἰδεχθοῦς προδοσίας τῆς τρομερᾶς καταστροφῆς».²¹¹

3.2.1 Η εθνική ευθύνη της Δυναστείας

Η άποψη ότι η Δυναστεία αποδείχθηκε επιζήμια για τα εθνικά συμφέροντα αποτέλεσε τον κεντρικό άξονα της αντιδυναστικής ρητορικής. Η κατηγορία που της

²¹¹ ΕΦΣΒ, Δ' Συντακτική Συνέλευσις, Συνεδρίασις 5^η, 23-01-1924, σελ. 32.

αποδόθηκε, ότι υπηρέτησε διαχρονικά και κατά προτεραιότητα τα συμφέροντα του Θρόνου έναντι του Έθνους, στοιχειοθέτησε την καταρχήν κρίση αξιοπιστίας της και επέβαλε ως αυταπόδεικτη την πτώση της. Επιπλέον, η ξενική της καταγωγή καταδείχθηκε ως ο κυριότερος παράγοντας για την πρόταξη της δυναστικής-μοναρχικής έναντι της εθνικής πολιτικής.²¹²

Έτσι, επικαλούμενοι ιστορικά τεκμήρια από την εποχή ακόμη του ιδρυτή της Δυναστείας, Γεωργίου Α΄, πολλοί πληρεξούσιοι κατέδειξαν τα «εγκληματικά» λάθη μίας εξωτερικής πολιτικής που υπονόμωσε σε βάθος χρόνου τη Μεγάλη Ιδέα και κατέληξε στην εθνική τραγωδία του 1922, η οποία αποτέλεσε ταυτόχρονα εθνική προδοσία. Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε ο Παπαναστασίου: «Η τελευταία εθνική τραγωδία είναι ή χαρακτηριστικωτέρα διὰ τὴν δρᾶσιν τῆς Δυναστείας καὶ τὴν ἐπικράτησιν τῆς μοναρχικῆς ἀρχῆς. Θὰ ἦτο δυνατόν, μὲ τὴν θυσίαν καὶ μόνην τῆς θέσεως τοῦ Βασιλέως, χάριν τοῦ υἱοῦ του ἄλλωστε, νὰ ἐνισχυθῇ τοῦλάχιστον ἡ Ἑλλάς εἰς τὸν ὑπεράνθρωπον ἀγῶνα τὸν ὁποῖον διεξῆγε. Καὶ ὅμως, ὅτε ἐτέθη εἰς τὴν πλάστιγγα ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἡ θέσις τοῦ Βασιλέως καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ἡ σωτηρία τοῦ Ἑθνους, καὶ ὁ Βασιλεὺς καὶ ἡ Αὐλὴ καὶ οἱ μοναρχικοὶ πολιτικοὶ ἐπροτίμησαν νὰ κλίνη ἡ πλάστιγγς πρὸς τὸ μέρος τῆς θέσεως τοῦ Βασιλέως».²¹³

Ανάλογα ιστορικά παραδείγματα, αρχής γενομένης από την ταπεινωτική ήττα του 1897 έως και την τραγωδία του 1922, χρησιμοποιήθηκαν κατ' επανάληψη, για να στοιχειοθετήσουν την κατηγορία της «εθνικής ευθύνης» και να καταδείξουν ότι η Δυναστεία, αντί να λειτουργήσει ως σύμβολο εθνικής ενότητας, εξελίχθηκε σε παράγοντα πολιτικής αποσταθεροποίησης και εθνικών περιπετειών. Ο Π. Καρασεβδὰς σημείωσε με έμφαση: «Ἡ Δυναστεία, ἡ Βασιλεία ἐν γένει διὰ τοὺς ἀπατωμένους βέβαια, ἀλλ' ὅπωςδήποτε διὰ τοὺς παραδεχομένους αὐτὴν ἀπετέλει μέχρι τελευταίως τοῦλάχιστον, τὴν τυπικὴν ἔκφρασιν τῆς ὀντότητος καὶ ἐνότητος τοῦ Ἑθνους. Μετὰ τὰς τρομερὰς ὅμως συμφορὰς καὶ καταστροφὰς ἰδίως τοῦ 1922, μετὰ τὴν προδοσίαν ταύτην κατέστη πλέον τὸ βδελυρὸν ὄργανον, τὸ ἀποτρόπαιον σύμβολον τοῦ ἐθνικοῦ μας ὀλέθρου. Δὲν ἦτο δυνατόν, ὅθεν, μία τοιαύτη Δυναστεία νὰ ἐξακολουθήσῃ ὑπάρχουσα πλέον».²¹⁴

²¹² Για τη διάκριση μεταξύ δυναστικής-μοναρχικής και εθνικής πολιτικής βλ. Πλουμίδης, ό.π., σελ. 115-192.

²¹³ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 27.

²¹⁴ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 32.

3.2.2 Η πολιτική ευθύνη της Δυναστείας

Το επιχείρημα της πολιτικής ευθύνης της Δυναστείας αφορούσε στην κατηγορία της συστηματικής και σκόπιμης υπέρβασης των συνταγματικά καθορισμένων ορίων του θεσμικού ρόλου του βασιλιά, απόπημα στο οποίο υπέπεσαν όλοι οι βασιλείς της δυναστείας, κυρίως όμως ο Κωνσταντίνος Α΄. Ο τελευταίος, ιδίως την περίοδο 1915–1917, λειτούργησε ως *de facto* αρχηγός ενός βασιλόφρονος πολιτικού στρατοπέδου, συγκροτημένου από αυλικούς πολιτικούς και φανατικούς υποστηρικτές που επιδίωκαν να επιβάλουν τις επιλογές τους ανεξάρτητα από τη λαϊκή βούληση και την κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

Ο Αλ. Παπαναστασίου σημείωνε σχετικά: «Εἶναι, κύριοι πληρεξούσιοι, ὁκτὼ ἔτη πού σπαράσσεται ὁ Τόπος ἀπὸ ἓνα ἐμφύλιον διχασμόν. Ἀπὸ θεωρητικῆς ἀπόψεως ἡ ἀντίθεσις συνίσταται εἰς τὴν πάλιν δύο ἀρχῶν, ἀφ’ ἑνὸς τῆς ἀρχῆς ὅτι ἡ θέλησις καὶ ἡ θέσις τοῦ ἡγεμόνος πρέπει νὰ εἶναι ὑπεράνω καὶ τῆς θελήσεως τοῦ Λαοῦ καὶ τοῦ γενικοῦ συμφέροντος, ἀπὸ δὲ τοῦ ἄλλου μέρους τῆς ἀρχῆς τῆς δημοκρατικῆς, ὅτι ἡ θέλησις τοῦ Λαοῦ, δηλαδὴ ἡ θέλησις τῆς πλειονοψηφίας πρέπει νὰ ἐπικρατῇ καὶ ὅτι ἀνώτατος νόμος πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐπικράτησις τοῦ γενικοῦ συμφέροντος, ἡ σωτηρία τοῦ συνόλου.»²¹⁵

Στη βασιλευόμενη δημοκρατία ο θεσμικός ρόλος του βασιλιά είναι ουδέτερος, ρυθμιστικός και τυπικός. Ο ανώτατος ἀρχὼν του κράτους οφείλει να λειτουργεῖ ως εγγυητὴς τῆς συνταγματικῆς τάξης, να ἰσταται ὑπεράνω των κομμάτων και των πολιτικῶν αντιπαραθέσεων, να αποτελεί σύμβολο ἐνότητος και σταθερότητας. Στην πράξη, ὡστόσο, αὐτό που συνέβη ἦταν ἡ συστηματικὴ ἀνάμειξη τῆς βασιλείας στην ενεργὴ πολιτικὴ διαδικασία. Ἐπικαλούμενοι το ἀνεύθυνο του βασιλικοῦ θεσμοῦ, τα μέλη τῆς δυναστείας ἀναμείχθηκαν στην ἀσκηση τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, ἐπηρεάζοντας τον σχηματισμὸ κυβερνήσεων και καταστρατηγώντας συχνά τὴ λαϊκὴ ἐντολή, προς ὄφελος του Θρόνου.

Ο Π. Καρασεβδὰς θυμάται για τον ιδρυτὴ τῆς Δυναστείας: «Ἐνθυμοῦμαι, ὅτε ἤμην φοιτητὴς ἀκόμη, εἶχον ἀκούσει πολλοὺς λέγοντας καὶ βεβαιοῦντας — καὶ τὸ πιστεύω τοῦτο διότι ἐπηλήθευσεν — ὅτι ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος Α' δὲν ἦτο πραγματικῶς συνταγματικὸς βασιλεὺς, ἦτο βασιλεὺς ὁ ὅποιος ὤθει τὸ Κράτος εἰς τὴν φαυλοκρατίαν.

²¹⁵ ΕΦΣΒ, ἀντ., σελ. 27.

Προσεπάθει νὰ ἐξευτελίση τὸ κοινοβουλευτικὸν πολίτευμα διὰ νὰ παρασκευάσῃ τὴν μοναρχίαν εἰς τὰ τέκνα του.»²¹⁶

Ἡ ανάμειξη του Γεωργίου Β' στο τελευταῖο στασιαστικὸ κίνημα του Οκτωβρίου 1923, στον βαθμὸ που θεωρήθηκε δεδομένη, αποτέλεσε τὸ τελευταῖο παράδειγμα βασιλικῆς ανάμειξης στην εσωτερικὴ πολιτικὴ ζωὴ, επιβεβαιώνοντας τὴν αδυναμία τῆς δυναστείας νὰ λειτουργήσῃ εντὸς συνταγματικῶν ορίων. Ὁ Παπαναστασίου σημειώνει: «Καὶ ὁ μὲν Βασιλεὺς ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξεν ὁ κυριώτερος ὑπαίτιος τῶν καταστροφῶν δὲν ὑπάρχει πλέον. Ἄν ὅμως στρεφόμεθα καθ' ὁλοκλήρου τῆς Δυναστείας, τὸ πράττομεν διότι τὴν μοναρχικὴν πολιτικὴν τὴν ἡσπάσθησαν καὶ τὴν ὑπεστήριξαν δι' ὅλων τῶν μέσων ὅλα τὰ ἐνήλικα τοῦλάχιστον μέλη τῆς Δυναστείας. Διότι ὅλα τὰ ἐνήλικα μέλη τῆς Δυναστείας, ὁσάκις παρουσιάσθη εὐκαιρία ἐξεδήλωσαν τὰς αὐτὰς αὐταρχικὰς διαθέσεις, ὅπως καὶ ὁ Κωνσταντῖνος, τὴν αὐτὴν περιφρόνησιν πρὸς τὰς λαϊκὰς ἐλευθερίας καὶ τὰ ἔθνικα συμφέροντα». Καὶ κατέληγε: «Καὶ ὁ τελευταῖος Βασιλεὺς, ὁ Γεώργιος ὁ Β', δὲν εἶναι ἀνεύθυνος, δὲν εἶναι καθαρὸς τοιούτων διαθέσεων, ἐὰν κρίνῃ κανεῖς, ἀνεξαρτήτως τῆς παλαιότερας του δράσεως, ἀπὸ τὴν στάσιν, τὴν ὁποίαν ἐτήρησε κατὰ τὸ τελευταῖον μοναρχικὸν κίνημα τοῦ Ὀκτωβρίου, στάσιν ἔνοχον, (...). Εὐτυχῶς ἡ Δυναστεία αὐτὴ δὲν κάθεται πλέον οὐσιαστικῶς ἐπὶ τοῦ Θρόνου ...».²¹⁷

Ἡ παρέκκλιση ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς συνταγματικῆς νομιμότητος συνιστοῦσε ἐκτροπὴ πρὸς ἀπολυταρχικὰς μεθόδους καὶ μετέβαλε τὴ βασιλευομένη δημοκρατία σὲ μοναρχία. Ἐτσι, ἡ ἐκπτώση τῆς Δυναστείας θεωρήθηκε ἀναγκαῖα θεσμικὴ τομὴ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς κοινοβουλευτικῆς ομαλότητος.

3.2.3 Ἡ ἠθικὴ εὐθύνῃ τῆς Δυναστείας

Ἡ ἠθικὴ εὐθύνῃ τῆς Δυναστείας τῶν Γλύξμπουργκ αποτέλεσε ἐπιμέρους ἀξίονα τῆς αντιδυναστικῆς επιχειρηματολογίας, στο βαθμὸ που ἀνέδειξε τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ἡ βασιλικὴ αὐλὴ ἐπηρέασε τὸ δημόσιο ἥθος καὶ τὴ λειτουργία τοῦ πολιτικοῦ συστήματος συνολικά. Στην πραγματικότητα πρόκειται γιὰ συνέχεια ἢ τὴν ἄλλη ὄψη τῆς πολιτικῆς εὐθύνῃς. Εἰδικότερα, ἡ Δυναστεία κατηγορήθηκε ὅτι, ἀξιοποιώντας τὴν αἴγλη τοῦ θρόνου καὶ τὸ κύρος τῆς θεσμικῆς τῆς αὐθεντίας, δημιούργησε γύρω τῆς ἓναν κύκλο πολιτικῶν

²¹⁶ ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 32.

²¹⁷ ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 27.

προσώπων που εξαρτήθηκαν προσωπικά και πολιτικά από αυτήν, χάνοντας την πολιτική τους αξιοπρέπεια και την κοινοβουλευτική τους ελευθερία.

Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, αναφερόμενος στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Γεωργίου Α' σημειώνει: «Καί μόνον τὸ γενονὸς, ὅτι μὲ τόσῃν εὐκολίαν εἷς Βασιλεὺς κατέστησεν ὑποχειρίους ὅλους τοὺς πολιτικοὺς ἀρχηγοὺς τοῦ παλαιοῦ πολιτικοῦ κόσμου, καὶ μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ μιᾶς ἡμέρας εἰς τὴν ἄλλην, ὅτε ἐξεδηλώθη ἡ διαφωνία τοῦ Βασιλέως πρὸς τὴν χαίρουσαν τὴν ἐμπιστοσύνην της πλειοψηφίας Κυβέρνησιν, κατωρθώθη νὰ μεταβάλουν γνώμην ὅλοι οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ παλαιοῦ πολιτικοῦ κόσμου, ἀρκεῖ διὰ νὰ ἀποδείξῃ πόσον ἐπικίνδυνος εἶναι ἡ διατήρησις τοῦ θεσμοῦ τοῦ κληρονομικοῦ Ἀνωτάτου Ἀρχοντος. Λόγω τῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ κύρους ποὺ ἔχει καὶ τῆς αἴγλης ποὺ τὸν περιβάλλει, ἐντὸς ἀκόμῃ τῶν συνταγματικῶν περιορισμῶν, εἶναι πάντοτε εἰς θέσιν νὰ ἐπηρεάζῃ τὴν πολιτικὴν τοῦ Τόπου καὶ νὰ καθιστᾷ ὑποχειρίους τοὺς ἀσθενοὺς χαρακτηῖρος πολιτικούς».²¹⁸

Παράλληλα, η ενεργὸς ἀνάμειξη τῆς Δυναστείας στις πολιτικές συγκρούσεις, ιδίως κατὰ τὴν κρίσιμη περίοδο 1915–1917, συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση ενός βαθύτατου κοινωνικοῦ διχασμοῦ. Ἡ ἀντιπαράθεση μεταξύ βενιζελικῶν καὶ ἀντιβενιζελικῶν, ποὺ ἔλαβε διαστάσεις ἐμφυλίου, ἀποδόθηκε στη βασιλικὴ παρέμβαση, ἡ ὁποία, ἀντὶ νὰ λειτουργήσῃ ὡς παράγοντας ἐνότητας, ἐνίσχυσε τὴν πόλωση καὶ διέσπασε τὸ ἐθνικὸ σῶμα. Διχαστικά ἄλλωστε καὶ πολωτικά λειτούργησε καὶ ἡ τακτικὴ τῆς προπαγάνδας καὶ τοῦ λαϊκισμοῦ ποὺ ἀποπροσανατόλιζε τὴν κοινὴ γνώμη καὶ δυναμίτιζε τὴν πολιτικὴ ομαλότητα καὶ τὴν κοινωνικὴ γαλήνη.

Ὅπως ἐπισήμανε ὁ Πλαστήρας στὴν ομιλία παράδοσης τῆς ἐξουσίας στὴ Δ' Συντακτικὴ Συνέλευση, ἡ ἐκλογικὴ ἥττα τοῦ 1920, ποὺ οδήγησε στὴν ἐθνικὴ τραγωδία τοῦ 1922, ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς παραπλάνησης τοῦ λαοῦ: «Ἀλλὰ ἦλθεν ἡ πρώτη Νοεμβρίου ... τὸ σφάλμα ἐνός λαοῦ -αἰσθηματικοῦ, φιλοτίμου καὶ πείσμονος- ὁ ὁποῖος παρεπλανήθη ἀπὸ τοὺς ἐνόχους ἡγέτας του».²¹⁹ Ἐτσι, ἡ ἠθικὴ εὐθύνη τῆς Δυναστείας παρουσιάστηκε ὡς ἐξίσου βαριά με τὴν πολιτικὴ: ὄχι μόνον δὲν προστάτευσε τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ἀκεραιότητα τοῦ πολιτικοῦ βίου, ἀλλὰ συνέβαλε στὴ διαφθορά, τὴν πόλωση καὶ τὴν ἀποσταθεροποίηση, θεμελιώνοντας τὸ αἶτημα γιὰ τὴν οριστικὴ ἐξώσὴ τῆς.

²¹⁸ ΕΦΣΒ, ἀντ., σελ. 27-28.

²¹⁹ ΕΦΣΒ, 02-01-1924, Πρακτικὸν Ἐνάρξεως-Συνεδριάσεως 1^η, σελ. 5.

Ο Παπαναστασίου σημείωνε στην τοποθέτησή του επί των προγραμματικών δηλώσεων Βενιζέλου: «Πρέπει δὲ νὰ δοθῇ νὰ ἐννοηθῇ καὶ εἰς τοὺς ἀντιθέτους ἡμῶν ὅτι δὲν ἡμποροῦν νὰ πληρωθοῦν οἱ στοιχειώδεις ὅροι ὁμαλοῦ πολιτικοῦ βίου, ὅταν καθήσῃ ἐπὶ τοῦ θρόνου μία Δυναστεία, ἡ ὁποία συνεταύτισε τὴν τύχην τῆς μὲ μίαν πολιτικὴν μερίδα καὶ ἡ ὁποία, φυσικὰ, ἔχει τὴν ἐχθρότητα καὶ τὴν δυσπιστίαν τῆς ἄλλης μερίδος. Καὶ ἂν ἀκόμη δεχθῶμεν ὅτι ἡμπορεῖ ἡ Δυναστεία αὐτὴ νὰ δώσῃ Βασιλέα μὲ καλὰς προθέσεις, εἶναι φυσικὸν αἱ συμπάθειαι τοῦ νὰ στραφοῦν πρὸς τὴν μοναρχικὴν μερίδα».²²⁰

3.3 Το πολιτειακό ζήτημα: Η αντιμοναρχική και δημοκρατική επιχειρηματολογία

Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, μία ημέρα πριν ξεκινήσει η διαδικασία παροχής ψήφου εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Γ. Καφαντάρη, δήλωσε τα εξής: «Ὁ ἀγὼν, ὁ ὁποῖος διεξήχθη ἐπὶ τόσας ἡμέρας, δὲν ἐστράφη, ὅπως θὰ ἡδύνατο ν' ἀναμένῃ κανεῖς, ἂν εἶναι ἀναγκαῖα ἢ ὄχι ἡ ἔκπτωσις τῆς Δυναστείας, ἂν ἐπιβάλλεται ἢ ὄχι ἡ ἀνακήρυξις τῆς Δημοκρατίας. Ἐλάχισται ἦσαν αἱ φωναὶ αἱ ὁποῖαι ἐξεδήλωσαν ἀμφιβολίας διὰ τὴν ἀναγκαιότητα τὴν ἀναπότερπον τῶν μεταβολῶν αὐτῶν, ἢ δισταγμούς διὰ τὴν σκοπιμότητα αὐτῶν γενικῶς».²²¹ Πράγματι, η συντριπτική πλειοψηφία των πληρεξουσίων τάχθηκε υπέρ της ἐκπτώσεως των Γλύξμπουργκ και τοποθετήθηκε ἐναντίον τοῦ μοναρχικοῦ θεσμοῦ.

Η ἀναγκαιότητα ἐγκαθίδρυσης τῆς Δημοκρατίας στηρίχθηκε κατεξοχὴν στὴν ἀντιδυναστική ρητορική, ἡ ὁποία κατέδειξε τις συστημικές αδυναμίες τοῦ μοναρχικοῦ θεσμοῦ. Ο Γ. Καφαντάρης στις προγραμματικές δηλώσεις τῆς Κυβέρνησής του σημείωνε τα εξής: «Χρονολογεῖται ἀπὸ μακροῦ ἡ ἐρριζωμένη ἡμῶν πεποίθησις ὅτι ἡ ὑλικὴ καὶ ἠθικὴ τοῦ Ἑθνους δοκιμασία, τῆς ὁποίας μάταιον θὰ ἦτο νὰ διεκτραγωδήσωμεν ἅπαξ ἔτι τὰς ὀδυνηρὰς συνεπείας, βαρύνει ἐξ ἴσου μετὰ τῆς Δυναστείας καὶ τὸν βασιλικὸν θεσμόν καὶ ὅτι μόνον διὰ ριζικῆς τοῦ πολιτεύματος μεταβολῆς θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἀπαλλαγῶμεν ἀπὸ τὸν φόβον τῆς ἐμφανίσεως ὁμοίων κινδύνων εἰς τό μέλλον».²²²

²²⁰ ΕΦΣΒ, Δ' Συντακτικὴ Συνέλευσις, Συνεδρίασις 5^η, 23-01-1924, σελ. 29.

²²¹ ΕΦΣΒ, Δ' Συντακτικὴ Συνέλευσις, Συνεδρίασις 27^η, 25-01-1924, σελ. 445.

²²² ΕΦΣΒ, Δ' Συντακτικὴ Συνέλευσις, Συνεδρίασις 15^η, 11-02-1924, σελ. 178. Ο Γ. Καφαντάρης ἦταν ὁ πρῶτος πού ἐθεσε ζήτημα πολιτειακῆς μεταβολῆς το 1917. Βλ. Δαφνής, ὁ.π., σελ. 193.

Η απονομιμοποίηση του μοναρχικού θεσμού παρουσιάζεται επομένως ως το αποτέλεσμα της χρεωκοπημένης δυναστικής πολιτικής και η πολιτειακή μεταβολή επιβάλλεται όχι ως πράξη εκδίκησης αλλά ως αναγκαιότητα θεσμικής ανασυγκρότησης του κράτους. Έτσι, ο δημοκρατικός λόγος δε συνιστά μία συγκυριακή αποδοκιμασία προσώπων αλλά μία ρητορική δομικής αμφισβήτησης της δυναστικής αρχής. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου σημειώνει: «Εἰς τὸν πολιτικὸν μας ἀγῶνα δὲν μᾶς ὑποκινεῖ καμμία προσωπικὴ ἀντιπάθεια κατὰ τῶν μελῶν τῆς Δυναστείας Γεωργίου τοῦ Α'. Διὰ τῶν ἀγῶνων μας νομίζομεν ὅτι προασπίζομεν τὸ δικαίωμα τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ νὰ ζήσῃ εἰς τὸ μέλλον ἐλευθέρως καὶ ἡσύχως».²²³

Η θεσμική παθογένεια της μοναρχίας αποδεικνύεται άλλωστε και από την παθολογία της πρώτης ελληνικής δυναστείας. Ο Παπαναστασίου επεσήμανε κατά την τοποθέτησή του επί των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης Βενιζέλου: «Ἄν μετὰ τὴν γνώμην τὴν ὁποίαν ἔχομεν ἐπὶ τοῦ δυναστικοῦ ζητήματος καταλήγωμεν εἰς τὴν Δημοκρατίαν, τοῦτο προέρχεται διότι δὲν εἶναι μόνον ἡ πείρα τῶν τελευταίων 8 ἐτῶν ποὺ κατέδειξε τοὺς κινδύνους τοὺς ὁποίους ἔχει ὁ βασιλικὸς θεσμός. Καὶ ἡ πρώτη Δυναστεία ἐξηντλήθη εἰς μίαν διαρκὴ προσπάθειαν πρὸς καταπάτησιν τῶν ἐλευθεριῶν».²²⁴

Ο δημοκρατικός λόγος ενισχύθηκε ωστόσο και από μία σειρά άλλων επιχειρημάτων, μεταξύ των οποίων και το ιστορικό – ψυχολογικό επιχείρημα, που αναφέρεται στις δημοκρατικές πολιτικές καταβολές του Ελληνισμού και τη δημοκρατική του ψυχρσύνθεση. Σε συνέχεια του προηγούμενου αποσπάσματος, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου σημειώνει: «Καὶ ἐνῶ τόσον μεγάλοι εἶναι οἱ κίνδυνοι ἐκ τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ, ἐξ ἄλλου αἱ ῥοπαὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ πρὸς τὴν Δημοκρατίαν εἶναι καταφανεῖς. Διὰ νὰ μὴ ἀνατρέξωμεν εἰς τὴν ἀρχαιότητα, ὅποτε ὑπὸ δημοκρατικὰ πολιτεύματα ἔλαμψεν ὁ Ἑλληνισμός, κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους μέ δημοκρατικοὺς κοινοτικούς θεσμούς κατῴρθωσε νὰ διατηρήσῃ τὸν ἐθνισμόν του ὑπὸ τὴν δουλείαν καὶ νὰ ἀναζωογονηθῇ. Ὅμοίως ἡ Ἐκκλησία αὐτοῦ δημοκρατουμένη ἀνυψώθη. Ἀλλὰ καὶ ὅλαι αἱ ἐξεγέρσεις καὶ ἐπαναστάσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τῶν ἀναρχικῶν ὑπερβασιῶν τοῦ ἡγεμόνος, τί ἄλλο ἀποδεικνύουν ἀπὸ τὴν ἐμμονὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ εἰς τὸ δημοκρατικὸν ἰδανικόν; Καὶ τὴν ἐμμονὴν του ταύτην ἐπεσφράγισεν εἰς τὰς τελευταίας ἐκλογὰς τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως».²²⁵

²²³ ΕΦΣΒ, Δ' Συντακτικὴ Συνέλευσις, Συνεδρίασις 5^η, 23-01-1924, σελ. 30.

²²⁴ ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 27.

²²⁵ ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 28.

Όλα τα παραπάνω επιχειρήματα συνοψίζει ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησής του: «Ἡ Δημοκρατία εἶναι τό φυσικόν καί εὐτυχές τέρμα ἑνός μακροῦ ἐσωτερικοῦ ἀγῶνος, τόν ὅποιον κατέστησεν ἀναπότρεπτον ἡ καταπάτησις τῶν λαϊκῶν ἐλευθεριῶν, ἡ ἀθέτησις τῶν διεθνῶν μας ὑποχρεώσεων, ἡ περιφρόνησις τῶν ἐθνικῶν δικαίων. Κυρία πηγή τῶν κακῶν τούτων, τά ὅποια ἀπέληξαν εἰς τήν μεγάλην ἐθνικήν συμφοράν, ὑπῆρξεν ἡ ἀθέμιτος ἐκμετάλλευσις τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ, θεσμοῦ ἀπηρχαιωμένου, εἰς τόν ὅποιον ἐπὶ πλέον ἐδόθη μεσαιωνικόν περιεχόμενον. Μέ τήν Δημοκρατίαν ἀποδίδεται ἡ Ἑλλάς εἰς τούς Ἑλληνας, ἀσφαλίζονται αἱ ἐλευθερίαι των, ἱκανοποιεῖται ἡ τιμή τοῦ περιφρονηθέντος Ἑθνους καί ἐπιβάλλεται εἰς ὅλους ὡς ὑπέρτατος νόμος ἡ ὑποταγή ἑνός ἐκάστου εἰς τήν σωτηρίαν, εἰς τό συμφέρον τοῦ συνόλου. Τοιουτοτρόπως θέλει ἐπέλθῃ ὁ ἠθικός ἐξαγνισμός καί ἡ ἀναπτέρωσις τοῦ ἠθικοῦ φρονήματος τοῦ Λαοῦ».²²⁶

Ο Παπαναστασίου, ἄλλωστε, υπῆρξε ὁ μοναδικός πολιτικός που ἀρθρώσε κατά τη διάρκεια των συζητήσεων της Δ' Συντακτικῆς Συνέλευσης πέρα ἀπό την αντιμοναρχική καί μία καθαρά δημοκρατική επιχειρηματολογία. Για τον ἀρχηγό της Δημοκρατικῆς Ἐνωσης ἡ εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας ἦταν τὸ πρῶτο στάδιο της ἀνάπτυξης του δημοκρατικοῦ του προγράμματος, τὸ ὁποῖο θα οδηγούσε σε ἕνα σοσιαλδημοκρατικό τύπου μετασχηματισμό του κράτους καί της κοινωνίας. Ὅπως χαρακτηριστικά ἐπεσήμανε, τοποθετούμενος ἐπὶ των προγραμματικῶν δηλώσεων της κυβέρνησης Βενιζέλου: «Ἡμεῖς οἱ εὐρισκόμενοι εἰς τὴν ἀριστερὰν διῴστάμεθα πρὸς τὴν δεξιὰν, ὅπως γνωρίζετε, ὅχι μόνον εἰς τὸ πολιτικὸν ζήτημα ἀλλὰ καί γενικώτερον, διότι ὁ δημοκρατισμός μας δὲν περιορίζεται εἰς τὴν μορφήν τοῦ πολιτεύματος. Ἐπιδιώκομεν νὰ ἐκταθῇ εἰς ὁλόκληρον τὸν κρατικὸν ὀργανισμόν καί τὸν δημόσιον βίον καί νὰ εἰσέλθῃ βαθμιαίως καί νὰ ρυθμίσῃ τὴν κοινωνικὴν καί τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν τοῦ Τόπου. Θέλομεν τὸ Κράτος συνεχῶς καί συστηματικῶς νὰ ἀποβλέπῃ εἰς τὴν ἐξύψωσιν τῶν λαϊκῶν τάξεων, διότι τοῦτο ἀνταποκρίνεται καί εἰς τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς καί εἰς τὴν κοινωνικὴν ἐξέλιξιν τοῦ Τόπου».²²⁷

Για τον Παπαναστασίου, λοιπόν, καί τη μικρὴ πολιτικὴ ομάδα που συναποτελούσε τὴ Δημοκρατικὴ Ἐνωση, ἡ εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας συνιστοῦσε κάτι περισσότερο ἀπὸ μία ἀπλὴ πολιτειακὴ μεταβολή. Ὁ «δημοκρατισμός» τους εκφράζει μία ολιστικὴ ἀντίληψη του δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, ὅπου ἡ πολιτικὴ συμπληρώνεται ἀπὸ τὴν

²²⁶ ΕΦΣΒ, Δ' Συντακτικὴ Συνέλευσις, Συνεδρίασις 37^η, 24-03-1924, σελ. 579-580.

²²⁷ ΕΦΣΒ, Δ' Συντακτικὴ Συνέλευσις, Συνεδρίασις 5^η, 23-01-1924, σελ. 25.

κοινωνική και οικονομική ισότητα. Επρόκειτο για ένα πρότυπο Δημοκρατίας με σαφή σοσιαλδημοκρατικό προσανατολισμό.²²⁸

3.4 Τρόπος επίλυσης του δυναστικού και πολιτειακού ζητήματος

Ο τρόπος επίλυσης του δυναστικού και πολιτειακού ζητήματος διαίρεσε από την αρχή τους πληρεξουσίους της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης σε δύο παρατάξεις. Στην πρώτη εντάχθηκαν τα μέλη του κόμματος των Φιλελευθέρων, που ακολούθησαν τη γραμμή Βενιζέλου, ενώ στη δεύτερη όσοι συσπειρώθηκαν γύρω από την πρόταση Παπαναστασίου, τα μέλη δηλαδή της Δημοκρατικής Ένωσης και των Δημοκρατικών Φιλελευθέρων αλλά και οι πληρεξούσιοι που αυτοαποκαλούνταν ανεξάρτητοι.

Η βασική διαφορά των δύο προσεγγίσεων συνίστατο στην κυρίαρχη αρχή που υποδείκνυαν ως αρμόδια για την επίλυση των δύο ζητημάτων, την Εθνοσυνέλευση δηλαδή ή τον Λαό, αλλά αφορούσε επιπλέον και στο ερώτημα αν τα δύο αυτά ζητήματα έπρεπε να αντιμετωπιστούν μεμονωμένα, ως διακριτές δηλαδή περιπτώσεις, ή από κοινού, ως ενιαίο πολιτειακό ζήτημα με δύο διαστάσεις. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, πίσω από τις επιμέρους διαφορές λάνθανε μία βασική διάσταση απόψεων ως προς τον χρόνο και τον τρόπο της πολιτειακής μεταβολής. Έτσι, η ομάδα Παπαναστασίου επιδίωκε την άμεση κήρυξη της Αβασίλευτης, ενώ εκείνη του Βενιζέλου έθετε ως προαπαιτούμενο την πλήρωση κάποιων προϋποθέσεων, μεταθέτοντάς την σε βάθος χρόνου.

3.4.1 ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ «ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ»: Κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου (11-01-1924 έως 04-02-1924) και Γ. Καφαντάρη (06-02-1924 έως 08-03-1924)

Ο Βενιζέλος, στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησής του (23-01-1924), παρουσίασε το δυναστικό ως μέρος του ευρύτερου πολιτειακού ζητήματος, το οποίο έπρεπε να τεθεί συνολικά στην κρίση του Λαού -και μόνο αυτού- υπό μορφή δημοψηφίσματος με διπλό ερώτημα. Όπως παραδέχθηκε, η εξωθεσμική συμπεριφορά της δυναστείας και οι τραγικές εθνικές της επιπτώσεις είχαν κλονίσει την πίστη του στην αναγκαιότητα του βασιλικού θεσμού. Αντιλαμβανόταν, ωστόσο, ότι στην παρούσα συγκυρία η αδιαμφισβήτητη δυναμική που είχε αποκτήσει το δημοκρατικό αίτημα δεν αποτύπωνε την πραγματική πολιτική κατάσταση ούτε εντός ούτε εκτός της Εθνοσυνέλευσης. Τόσο το δυναστικό όσο και -πολύ περισσότερο- το πολιτειακό ήταν

²²⁸ Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, ό.π., σελ. 149.

ζητήματα που εξακολουθούσαν να διχάζουν τον λαό. Η αποχή άλλωστε της αντιπολίτευσης από την πρόσφατη εκλογική αναμέτρηση, όπως και η δυναμική πλέον παρουσία του στρατού στην πολιτική ζωή, αλλοίωναν –μεταξύ τους συνδυαστικά- τον πραγματικό συσχετισμό των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων.²²⁹

Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο τόνισε την αναγκαιότητα του διπλού δημοψηφίσματος, με ερώτημα δηλαδή τόσο για τη δυναστεία όσο και για το πολίτευμα, και τη διενέργεια κατόπιν εθνικών εκλογών που θα οδηγούσαν σε τακτική βουλή με αναλογικό αντιπροσωπευτικό σύστημα. Έτσι, όπως επισήμανε: «Υποβάλλοντες εις τὴν λαϊκὴν ἐτυμηγορίαν τὴν λύσιν τῶν δύο τούτων μεγάλων προβλημάτων καὶ προβαίνοντες μετὰ τοῦτο εἰς τὴν ἐκλογὴν τακτικῆς Βουλῆς, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ συστήματος τῆς ἀναλογικῆς ἀντιπροσωπείας, ὥστε ν' ἀσφαλισθῇ ἡ ἀνάλογος ἐντὸς τῆς Βουλῆς ἐκπροσώπησις ὅλων τῶν ἀξίων προσοχῆς τινος πολιτικῶν δυνάμεων καὶ ῥοπῶν, εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ἀκολουθοῦμεν τὴν μόνην ὁδόν, δι' ἧς δύναται νὰ τερματισθῇ ὁ ἐμφύλιος σπαραγμός καὶ νὰ ἐπανέλθῃ ἡ Χώρα εἰς κανονικὴν πολιτικὴν ζωὴν.»²³⁰

Ο Βενιζέλος, λοιπόν, διέβλεπε –ή ίσως και ήλπιζε- ότι το αντιδυναστικό λαϊκό αίσθημα δε συνεπαγόταν κατ' ανάγκη γνήσιο δημοκρατικό φρόνημα. Η καταψήφιση επομένως της δυναστείας θα μπορούσε –δυνητικά- να οδηγήσει σε υπερψήφιση της βασιλείας. Με τον τρόπο αυτό, βέβαια, άφηνε ανοικτό το ενδεχόμενο διατήρησης του βασιλικού θεσμού με άλλη δυναστεία.²³¹

Για τον Βενιζέλο, η επάνοδος στην πολιτική ομαλότητα προϋπέθετε την άρση ή έστω άμβλυνση του διχαστικού κλίματος που ήγειρε το ζήτημα της πολιτειακής μεταβολής κι αυτό θα μπορούσε να συμβεί μόνον εφόσον η λαϊκή ετυμηγορία –διά του δημοψηφίσματος αλλά και των μετέπειτα εθνικών εκλογών- αντανakλούσε τον πραγματικό συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων. Πολύ περισσότερο, υποστήριζε ότι η οποιαδήποτε πολιτειακή μεταβολή έπρεπε να συμβεί εντός συνταγματικών και κοινοβουλευτικών ορίων, προκειμένου να είναι έγκυρη και σταθερή στον χρόνο. Το κριτήριο της εγκυρότητας και της νομιμότητας της πολιτειακής μεταβολής μπορούσε να

²²⁹ ΕΦΣΒ, Δ' Συντακτική Συνέλευσις, Συνεδρίασις 5^η, σελ. 23. - Είναι χαρακτηριστικό ότι η συντηρητική πτέρυγα των Φιλελευθέρων είχε αντιταχθεί στην πρόταση των προοδευτικών να τεθεί το πολιτειακό ζήτημα κατά τη διάρκεια της εκλογικής αναμέτρησης. Περιορίστηκε μόνο να δεχθεί τη συζήτηση του θέματος εντός της επερχόμενης Εθνοσυνέλευσης και να προβεί σε δημοψήφισμα, εφόσον προέκυπτε ισχυρή η ανάγκη της πολιτειακής μεταβολής. Με τον τρόπο αυτό, βέβαια, μετέθετε το ζήτημα επ' αόριστον, εφόσον ήταν δεδομένη η περιορισμένη κοινοβουλευτική δύναμη των δημοκρατικών. Βλ. Δαφνής, ό.π., σελ. 192.

²³⁰ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 23.

²³¹ Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 36-37.

πληρωθεί, σύμφωνα με το Βενιζέλο, μόνο εφόσον το δημοψήφισμα διεξαγόταν «υπό όρους έγγυωμένους την απόλυτον έλευθερίαν και ειλικρίνειαν τής ψηφοφορίας.»²³². Τους όρους αυτούς προσπάθησε να διασφαλίσει με την πολιτική της συμφιλίωσης, την οποία έθεσε ως βασική προτεραιότητα του κυβερνητικού του έργου.

Η απονομή χάρης στους καταδικασθέντες αξιωματικούς του κινήματος του Οκτωβρίου και η άρση της απαγόρευσης κυκλοφορίας που είχε επιβάλει η Επανάσταση σε κάποιες αντιβενιζελικές εφημερίδες, λόγω της υποστήριξης που παρείχαν στο κίνημα αυτό, ήταν δύο από τα πρώτα ψηφίσματα που έφερε στην Εθνοσυνέλευση η κυβέρνηση Βενιζέλου, συνδέοντάς τα παράλληλα με το αίτημα ψήφου εμπιστοσύνης. Αν και η ίδια απέφυγε να τα συνδέσει ευθέως με το συμφιλιωτικό της πρόγραμμα, παρουσιάζοντάς τα ως ζητήματα που έθιγαν καταρχήν το φιλελεύθερο και δημοκρατικό χαρακτήρα του Συντάγματος, ωστόσο έτσι ακριβώς τα αντιμετώπισε η αντιπολίτευση στην ευρεία κριτική που της άσκησε.

Οι πληρεξούσιοι της Δημοκρατικής Ένωσης -και κυρίως οι στρατιωτικοί ανάμεσά τους- αντιτάχθηκαν με σφοδρότητα σε αυτά τα μέτρα, επισημαίνοντας τους κινδύνους που εγκυμονούσαν για την εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας, τόσο η ασύστολη προπαγάνδα του Τύπου όσο και τα επιχειρούμενα αντίποινα. Η κυβέρνηση, άλλωστε, κατηγορήθηκε έμμεσα και για παρελκυστική πολιτική, λόγω της σπουδής της να θέσει στην κρίση της Εθνοσυνέλευσης τα θέματα αυτά που ήγειραν πλήθος αντιδράσεων και προκαλούσαν μακρές συζητήσεις σε βάρος της κυρίας αποστολής της Εθνοσυνέλευσης.

3.4.2 ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ «ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ»: Κυβέρνηση Αλ. Παπαναστασίου (12-03-1924 έως 24-07-1924)

Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, στην τοποθέτησή του επί των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης Βενιζέλου, αποδέχθηκε το δημοψήφισμα για το πολιτειακό, εφόσον υπήρξε σχετική προεκλογική δέσμευση, διαφώνησε ωστόσο κάθετα με τους υπόλοιπους κυβερνητικούς χειρισμούς. Όπως χαρακτηριστικά επεσήμανε: «Αλλά διαφωνούμεν πρὸς τὴν Κυβέρνησιν ὡς πρὸς τὴν θέσιν τὴν ὁποίαν λαμβάνει καὶ εἰς τὰ δύο ζητήματα καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον ἐννοεῖ νὰ τὰ διαχειρισθῇ».²³³

²³² ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 23.

²³³ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 28.

Ο Παπαναστασίου υποστήριξε καταρχάς τον διαχωρισμό του δυναστικού και πολιτειακού από το λοιπό κυβερνητικό πρόγραμμα και λόγω της σπουδαιότητάς τους, αλλά και επειδή, όπως δήλωσε, «θα έπρεπε να εξαιρεθούν και από οιαδήποτε κομματικήν σημασίαν».²³⁴ Στην πραγματικότητα, ήθελε να αποδεσμεύσει τα δύο αυτά ζητήματα από την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση και επομένως να αποτρέψει την πτώση της.

Προς τον σκοπό αυτό υπέβαλε στην Εθνοσυνέλευση δύο Ψηφίσματα, «ἐν περὶ ἐκπτώσεως τῆς Δυναστείας Γεωργίου τοῦ Α' καὶ ἐν ἄλλο περὶ καθιερώσεως τοῦ Δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, ὑπὸ τὸν ὅρον ἐγκρίσεως τῆς ἀποφάσεως τῆς Συνελεύσεως ὑπὸ τοῦ Λαοῦ διὰ δημοψηφίσματος»²³⁵.

Για τη Δημοκρατική Ένωση δυναστικό ζήτημα δεν υφίστατο. Ο Λαός είχε ήδη αποφανθεί υπέρ της έκπτωσης της Δυναστείας διά του ηχηρού δημοκρατικού μηνύματος των εκλογών. Οι τελευταίες άλλωστε είχαν προκηρυχθεί για τη σύσταση Συντακτικής Συνέλευσης, ενώ η πλειονότητα των πληρεξουσίων -αν όχι όλοι- εκλέχθηκαν με δημοκρατικό πρόγραμμα. Επιπλέον, ο στρατός, διερμηνεύοντας το εκλογικό μήνυμα ως λαϊκή εντολή και εμφορούμενος από το πνεύμα της Επανάστασης, απέπεμψε τον Γεώργιο Β' από την Ελλάδα την επομένη των εκλογών, δρομολογώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις εξελίξεις και για τη λύση του πολιτειακού υπέρ της Δημοκρατίας. Όπως επεσήμανε ο Παπαναστασίου: «...διότι μετὰ τὴν ἔκβασιν τῶν ἐκλογῶν, εἰς τὰς ὁποίας ὁ Λαὸς κατὰ πλειονοψηφίαν ἐξεδήλωσε δημοκρατικὰ φρονήματα, ὁ λαὸς τῶν Ἀθηνῶν καὶ ὁ Στρατὸς ἐξηνάγκασαν τὸν τελευταῖον Βασιλέα νὰ ἀπέλθῃ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Δὲν μένει τώρα ἢ ἡ κύρωσις τῆς πράξεως αὐτῆς, πράξεως ἢ ὁποία ἦτο ἀνάγκη νὰ ἐπακολουθήσῃ ἀμέσως τὰς ἐκλογὰς καὶ ἡ ὁποία σκοπὸν εἶχε νὰ προλειάνῃ τὴν λύσιν τοῦ πολιτειακοῦ ζητήματος καὶ νὰ προστατεύσῃ ἀκόμη καὶ αὐτὸν τὸν ἡγεμόνα».²³⁶

Το Ψήφισμα για το δυναστικό, λοιπόν, συνιστά επικύρωση της λαϊκής εντολής από το ανώτατο πλέον θεσμικό ὄργανο, που είναι η Εθνοσυνέλευση. Η πρόκριση της Εθνοσυνέλευσης έναντι του Λαού ως αρμόδιας αρχής για τη διευθέτηση του δυναστικού δε σημαίνει, βέβαια, κατά τον Παπαναστασίου, δημοκρατικό ἔλλειμμα: «Δὲν θὰ μᾶς ἀντιταχθῇ βεβαίως ὅτι μὲ τὴν ἀπόκρουσιν τοῦ δημοψηφίσματος ἐν τῷ δυναστικῷ ζητήματι γινόμεθα ὀλιγώτερον δημοκρατικοὶ τοῦ κ. Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως. Θὰ

²³⁴ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 26.

²³⁵ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 26.

²³⁶ ΕΦΣΒ, αυτ., σελ. 27.

εἴμεθα πολύ εὐτυχεῖς, ἐὰν πράγματι εἴμεθα ὀλιγώτερον δημοκρατικοί». ²³⁷ Το δυναστικό ζήτημα στην πραγματικότητα εμπεριέχεται στο πολιτειακό και διευθετείται διά μέσω του δημοψηφίσματος για το πολιτειακό: «Ὅταν ὁ Λαὸς ἀποφανθῇ εἰς τὸ πολιτειακὸν ζήτημα, κατ' οὐσίαν θὰ ἀποφανθῇ καὶ εἰς τὸ ζήτημα τῆς Δυναστείας. Ἐὰν ἀποφανθῇ ὑπὲρ τῆς Δημοκρατίας, ζήτημα δυναστικὸν δὲν ὑπάρχει. Ἐὰν ἀποφανθῇ ὑπὲρ τῆς Βασιλείας, διὰ τὴν εἶμαι εὐκρινής, θὰ σᾶς εἴπω ὅτι καὶ ἂν θέλωμεν καὶ ἂν δὲν θέλωμεν, ζήτημα δυναστείας Γλύξμπουργ θὰ τεθῇ ἐνώπιον τοῦ Λαοῦ. Δὲν ὑποθέτω λοιπὸν, ὅτι θὰ καταπατήσωμεν τὰς λαϊκὰς ἐλευθερίας.» ²³⁸

Το Ψήφισμα για το δυναστικό υπαγορεύεται, σύμφωνα με τον αρχηγό της Δημοκρατικής Ένωσης, από την ανάγκη να διαμνηυθεί προς πάσα κατεύθυνση η δημοκρατική στάση της Κυβέρνησης και της Συνέλευσης ενόψει της διενέργειας του δημοψηφίσματος για το πολιτειακό. Όπως επισημαίνει ο Παπαναστασίου: «Ὁ χωρισμὸς αὐτὸς βέβαια δὲν ἔγινε δι' ἡμᾶς τοὺς δημοκρατικοὺς. Διότι δι' ἡμᾶς ἤρκει τὸ ψήφισμα τῆς καθιερώσεως τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Ἀλλ' ἔγινε κυρίως δι' ἐκείνους, οἱ ὅποιοι, ἐνῶ θεωροῦν ἀδύνατον πλέον τὴν ἀποκατάστασιν τῆς Δυναστείας Γεωργίου τοῦ Α' εἰς τὸν Θρόνον, εἶναι διστακτικοὶ ὡς πρὸς τὴν καθιέρωσιν τῆς Δημοκρατίας. Ὁ χωρισμὸς ἔγινεν ἐπὶ πλέον καὶ δι' ἄλλον λόγον. Διότι δὲν βλέπομεν νὰ ἐπιδιώκεται ἢ κατὰ τὸ δυνατόν ταχεῖα διεξαγωγή τοῦ δημοψηφίσματος. Καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη, χάριν τῆς γαλήνης τοῦ Τόπου, νὰ ὑπάρχῃ σαφήνεια ὡς πρὸς τὴν κατεύθυνσιν, τὴν ὁποίαν θέλει νὰ δώσῃ εἰς τὸν Τόπον καὶ ἡ Κυβέρνησις καὶ ἡ Συνέλευσις.» ²³⁹

Η διασφάλιση της ομαλότητας, κοινωνικής και πολιτικής, παρουσιάζεται και στην περίπτωση των Δημοκρατικῶν ὡς μείζον ζητούμενο, ὅπως και προηγουμένως με τους Φιλελεύθερους. Ενώ ὁμως για τους δεύτερους εγγυητής της μπορεί να εἶναι μόνο η ετυμηγορία του Λαοῦ στο πλαίσιο μίας συμφιλιοτικής πολιτικής, για τους πρώτους εἶναι η Εθνοσυνέλευση ὡς διερμηνευτής ἀλλὰ και διαμορφωτής του λαϊκοῦ αἰσθήματος.

Ο Παπαναστασίου επικρίνει την ουδέτερη στάση του Βενιζέλου ἀπέναντι στο πολιτειακό ὡς επιτόλαιη και την αντιπαραβάλλει με τη στάση των Δημοκρατικῶν, που εἶναι σαφής και συγκεκριμένη. Όπως σημειώνει: «Ἡ Κυβέρνησις περιορίσθη νὰ εἴπῃ, ἂν καλῶς ἀπεμνημόνευσα τοὺς λόγους τοῦ κ. Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως ὅτι δὲν πιστεύει πλέον εἰς τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ διὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ ἡ δήλωσις αὕτη

²³⁷ ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 28.

²³⁸ ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 28.

²³⁹ ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 27.

δεν είναι δήλωσις ἀρμόζουσα εἰς Κυβέρνησιν πολιτικὴν ἐπὶ ἑνὸς τόσον μεγάλου ζητήματος. Ἡμεῖς λέγομεν ὅτι ἡ ἔκπτωσις τῆς Δυναστείας εἶναι τετελεσμένον γεγονός, ὅτι εἶναι ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη, ὅτι ἡ καθιέρωσις τῆς δημοκρατίας ἐπιβάλλεται.»²⁴⁰

Για τον Παπαναστασίου, η ἐπὶ κλήση ἀπὸ τον Βενιζέλο τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας ἐξυπηρετεῖ συγκεκριμένη πολιτικὴ σκοπιμότητα, τὴν ἀποφυγὴ δηλαδή σαφούς πολιτικῆς τοποθέτησης καὶ τῆς μετάθεσης τῆς πολιτικῆς εὐθύνης στὸν Λαό. Ἡ ἀποποίηση τῆς πολιτικῆς εὐθύνης δὲ συνιστᾷ ἴδιον υπεύθυνου πολιτικοῦ καὶ δὲ συνάδει σίγουρα οὔτε με τὸ επαναστατικὸ παρελθόν του Βενιζέλου οὔτε με τὸ πολιτικὸ του ἐκτόπισμα. Ὅπως χαρακτηριστικὰ ἐπισημαίνει: «Δὲν θέλω νὰ ὑπομνήσω εἰς τὸν κ. Πρόεδρον τῆς Κυβερνήσεως ἰδίους τοὺς λόγους τοὺς ὁποίους εἶπεν εἰς ἀνάλογον περίστασιν, ἀλλ' ὑποθέτω ὅτι θὰ ἀναγκασθῇ νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι ἴδιον τῶν πολιτικῶν, πολιτικῶν μάλιστα τῆς ἰδικῆς του περιωπῆς, δὲν εἶναι ἐπὶ ζητημάτων τόσων σπουδαίων διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὸ μέλλον τοῦ Τόπου νὰ περιορίζεται νὰ τὰ παραπέμπῃ εἰς τὸν λαόν. Καθῆκον τῶν πολιτικῶν εἶναι νὰ δίδουν τὴν κατεύθυνσιν, νὰ ἀγωνίζωνται πρὸς ἐπικράτησιν αὐτῆς ἢ ἐκείνης τῆς λύσεως. Δὲν ἔμπορεῖ δὲ νὰ προσαχθῇ ὡς δικαιολογία ὅτι καὶ τὸ ἓν καὶ τὸ ἄλλο ζήτημα θὰ λυθοῦν ἐπιτυχῶς, ἐάν ἡ τοιαύτη ἢ τοιαύτη λύσις εἶναι ὥριμος εἰς τὸν λαόν, διότι ἐπαναλαμβάνω, καθῆκον τῶν πολιτικῶν εἶναι νὰ φροντίζουν νὰ γίνεταί αὐτὴ ἢ ἐκείνη ἡ λύσις ὥριμος εἰς τὸν λαόν. Καθῆκον τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν εἶναι νὰ εἶναι οἱ φωτινοὶ ὁδηγοὶ καὶ ὄχι οἱ παθητικοὶ ἀκόλουθοι τῶν ὁπαδῶν των».²⁴¹

Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ Ψηφίσματος ἐναντι τοῦ δημοψηφίσματος γιὰ τὸ δυναστικὸ ἐξυπηρετεῖ ἐπιπλέον κι ἄλλους λόγους. Ἐτσι, θὰ ἀποφευχθεῖ ἡ σύγχυσις τοῦ Λαοῦ με τὸ διπλὸ ἐρώτημα ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξαπάτησή του, ἀφοῦ στὴν πραγματικότητα δὲν μπορεῖ νὰ υπάρξει ἄλλη ἀπάντησις πέραν τῆς ἐκπτώσεως τῶν Γλύξμπουργκ. Γιὰ τὸν Παπαναστασίου καὶ τοὺς δημοκρατικούς εἶναι προφανές ὅτι σὲ περίπτωσι που τὸ δημοψήφισμα γιὰ τὸ πολιτειακὸ ὁδηγήσει στὴ Βασιλευομένη καὶ κληθεῖ ὁ Λαός νὰ ἐπιλέξῃ δυναστεία, τότε θὰ εἶναι δύσκολο ὄχι μόνον οἱ Γλύξμπουργκ νὰ ἐπανεέλθουν ἀλλὰ καὶ οἱ οποιαδήποτε ἄλλη δυναστεία νὰ βρεθεῖ: «Ἡμεῖς ἀποκρούομεν τὸ δημοψήφισμα διὰ τὸ δυναστικὸν ζήτημα, ὄχι μόνον διότι ἔμπορεῖ νὰ προκαλέσῃ σύγχυσιν, ἀλλὰ καὶ διότι τοιοῦτον ἐρώτημα δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πραγματικότητα. Ποῖαν ἄλλην δυναστείαν θὰ κληθῇ ὁ Λαός νὰ ψηφίσῃ; Ὑπάρχει πιθανότης νὰ εὑρεθῇ ἄλλη δυναστεία; Εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ εἴπωμεν τὴν πεποίθησίν μας ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου. Καὶ ἂν θέλωμεν νὰ εἴμεθα εἰλικρινεῖς, θὰ

²⁴⁰ ΕΦΣΒ, ἀντ., σελ. 28.

²⁴¹ ΕΦΣΒ, ἀντ., σελ. 28.

όμολογήσωμεν ὅτι δὲν ὑπάρχει οὐδεμία πιθανότης, οὐδεμία ἐλπίς, νὰ εὑρεθῇ ἄλλη δυναστεία».²⁴²

Το σημαντικότερο, ωστόσο, επιχείρημα που επιβάλλει, σύμφωνα με το δημοκρατικό πρόγραμμα, τη γνωμοδότηση της Εθνοσυνέλευσης ως κυρίαρχου οργάνου για τα δύο ζητήματα είναι η αποφυγή του διχαστικού κλίματος ή η προειδοποίηση για ενεργοποίησή του. Ο Παπαναστασίου διερωτάται: «Εἰς τὸ σημεῖον, εἰς ὃ ἔχουν περῆλθαι αἱ ἀντιθέσεις, νομίζετε, ὅτι ἐπιτρέπεται εἰς τὴν Συνέλευσιν μὲ τόσῃν εὐκολίαν νὰ παραπέμψῃ ἐρώτημα διὰ τὸ δυναστικὸν ζήτημα εἰς τὸν Λαόν, χωρὶς τουλάχιστον διὰ μᾶς προκαταρατικῆς ἀποφάσεως νὰ ὑποδηλώσῃ εἰς τὸν Λαόν, ὅτι ἡ ἐπάνοδος τῆς Δυναστείας Γλύξμπουργ εἶναι ἀδύνατος;»²⁴³ Και απαντά: «Διότι ἂν ἠθέλομεν ν' ἀντιμετωπίσωμεν τὰ πράγματα, θὰ ἔπρεπε νὰ ὁμολογήσωμεν ἀντιθέτως, ὅτι ὅταν ὑπάρχουν τόσον μεγάλαι ἀντιθέσεις, ὅταν ὁλόκληρος ὁ στρατὸς ἐπεκήρυξε μίαν Δυναστείαν ὡς ἀποτελοῦσαν στίγμα διὰ τὸν Τόπον καὶ πολὺ δικαίως, δὲν ἄρκεῖ μία πλειονοψηφία διὰ νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ ἐκπεσοῦσα Δυναστεία εἰς τὸν Θρόνον».²⁴⁴ Και καταλήγει: «Δὲν δύναται τουλάχιστον νὰ παραπεμφθῇ τὸ ζήτημα εἰς τὸν Λαόν, χωρὶς εἰς τὴν Συνέλευσιν νὰ τονισθοῦν οἱ κίνδυνοι, οἱ ὅποιοι ἀπειλοῦνται ἐκ μιᾶς τοιαύτης λύσεως καὶ χωρὶς ἡ ἀντίληψις αὐτὴ νὰ ἐπικυρωθῇ διὰ μιᾶς ἀποφάσεως τῆς Ἐθνοσυνελεύσεως. (...) Μὲ ἄλλους λόγους καὶ ἂν ἀποφασισθῇ νὰ ἐνεργηθῇ τὸ δημοψήφισμα διὰ τὸ δυναστικὸν ζήτημα, πάντως ἐπιβάλλεται νὰ ἐκδώσῃ ἐπ' αὐτοῦ ἀπόφασιν πρῶτον ἡ Ἐθνικὴ Συνέλευσις.»²⁴⁵

Η απειλή μίας πραξικοπηματικής (με την κυριολεκτική σημασία του ὀρου) επιβολῆς τῆς Δημοκρατίας καταδεικνύει τὴ στενὴ συνεργασία τοῦ Παπαναστασίου με τοὺς στρατιωτικοὺς γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δημοκρατικοῦ τοῦ προγράμματος καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴν πολιτικὴ χειραφέτηση τῶν τελευταίων.²⁴⁶ Τέτοιου εἶδους ἀπόψεις καὶ πολιτικοὶ ἐλιγμοὶ προκάλεσαν τὴ σφοδρὴ σύγκρουση τοῦ Βενιζέλου με τὸν Παπαναστασίου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συζήτησης γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο ἀπονομῆς χάρις στοὺς στασιαστὲς τοῦ Οκτωβρίου. Τὸ περιστατικὸ προκάλεσε τὴν ἐντονὴ ἀδιαθεσίαν τοῦ Βενιζέλου, ὁ ὁποῖος ἀποχώρησε ἐσπευσμένα ἀπὸ τὴν αἴθουσα καὶ παραιτήθηκε λίγες ἡμέρες ἀργότερα.

²⁴² ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 28.

²⁴³ ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 28.

²⁴⁴ ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 28.

²⁴⁵ ΕΦΣΒ, αὐτ., σελ. 28-29.

²⁴⁶ Βερέμης, ὁ.π., σελ. 141.

Ο Βενιζέλος, σε οξύ τόνο, προειδοποίησε αλλά και επιτίμησε τον Παπαναστασίου για την εργαλειοποίηση του Στρατού στην προσπάθεια εγκαθίδρυσης της Αβασίλευτης: «Διότι θά μοί επιτρέψητε νά σᾶς εἶπω, κ. Παπαναστασίου, ὅτι ἐάν ἐνεργῆτε νά ἐγκαθιδρύσητε Δημοκρατίαν κατά τόν τρόπον αὐτόν, δέν κάμνετε καλά. Λυποῦμαι μέ τάς ἀντιλήψεις τάς ὁποίας ἔχετε, αἱ ὁποῖαι μᾶς ὁδηγοῦν εἰς μίαν Στρατοκρατίαν ἀντί νά μᾶς ὁδηγοῦν εἰς τήν Δημοκρατίαν. Λυποῦμαι πολύ διότι βλέπω ἄνθρωπον τόν ὅποιον ἐξετίμων καί ἐκτιμῶ, ὁ ὁποῖος, ἐνῶ ἐφαίνετο ὅτι ἠκολούθει ἀνιοῦσαν γραμμήν μέχρι τῆς στιγμῆς τῆς ἀντεπαναστάσεως, ἀρχίζει νά τρέπηται τήν κατιοῦσαν διότι ἠθέλησε νά προσεταιρισθῇ στοιχεῖα τινά τά ὁποῖα δέν ἦσαν καθόλου δημοκρατικά. Δι' αὐτό δέν δύναμαι παρά νά ἐκφράσω πρὸς αὐτόν τήν λύπην μου, διότι χάριν τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῆς Δημοκρατίας προσηταιρίσθη στοιχεῖα στρατοκρατικά».²⁴⁷

Η αντιμετώπιση του Λαού ως ανώριμου και η αντίληψη του Στρατού ως διερμηνευτή του λαϊκού αισθήματος και ως φορέα της εθνικής συνείδησης διατυπώθηκε και από τον αρχηγό της Επανάστασης στην ομιλία του κατά την παράδοση της εξουσίας στην Δ' Συντακτική Συνέλευση. Ο Ν. Πλαστήρας ξεκίνησε την ομιλία του ως εξής: «Κύριοι πληρεξούσιοι, ἔργον τοῦ στρατοῦ δέν εἶναι ἡ ἀνάμιξις αὐτοῦ εἰς τήν πολιτικήν. Ἔργον τοῦ στρατοῦ εἰς τούς δημοκρατουμένους λαούς εἶνε ἡ πειθαρχική ἐκτέλεσις τῶν ἀποφάσεων τῶν πολιτικῶν Κυβερνήσεων. Εἶναι ἡ ὑποταγή εἰς τά κελεύσματα τῆς Λαϊκῆς κυριαρχίας. Καί ὁ Στρατός ὁ Ἑλληνικός, καθ' ὅλην τήν διάρκειαν τοῦ αἰῶνος τῆς ἐλευθερίας, ἐτήρησε πιστῶς τό καθῆκον του. Ἀλλ' ὑπῆρξαν περιστάσεις κατά τάς ὁποίας ἡ θέλησις ἀκριβῶς τοῦ λαοῦ κατεδυναστεύετο, ἄλλοτε ἀπό τήν ἀπολυταρχίαν τῶν Βασιλέων καί ἄλλοτε ἀπό τήν διαφθοράν τῶν φατριῶν. Καί τότε ὁ Ἑλληνικός Στρατός, σάρξ ἀπό τήν σάρκα καί ὅστουν ἀπό τά ὅστᾱ τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, αἰσθανόμενος καί δρῶν ὡς συνείδησις τοῦ Ἔθνους, ἐξηγείρετο οὐχί διὰ νά ἐπιβάλῃ θέλησιν ἰδίαν, ἀλλά διὰ νά ἐπιβάλῃ τόν σεβασμόν καί διὰ νά ἀποκαταστήσῃ τό κῦρος τῆς Λαϊκῆς κυριαρχίας».²⁴⁸

Η ανάμιξη του Στρατού στην πολιτική ζωή είχε ήδη διαγράψει μία πορεία είκοσι περίπου ετών, αρχής γενομένης από το κίνημα του Γουδί, το 1909. Ο Παπαναστασίου άλλωστε υπενθύμισε στο Βενιζέλο το δικό του επαναστατικό παρελθόν, χάρη στο οποίο σημείωσε τις μεγάλες εθνικές του επιτυχίες: «Ὁφείλω νά διαμαρτυρηθῶ διὰ τήν τοιαύτην ἀντίληψιν τοῦ κ. Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε κατά τό παρελθόν ἔχει εἰς τό ἐνεργητικόν του βιαίας ἐπαναστάσεις, τάς ὁποίας ἐνήργησε τῇ συνδρομῇ τῶν

²⁴⁷ ΕΦΣΒ, Δ' Συντακτική Συνέλευσις, Συνεδρίασις 10^η, 29-01-1924, σελ. 112.

²⁴⁸ ΕΦΣΒ, 02-01-1924, Πρακτικόν Ἐνάρξεως-Συνεδρίασις 1^η, σελ. 4.

στρατιωτικῶν. Εἶναι περίεργον πῶς τὰς ἐπαναστάσεις ἐκείνας, τὰς ἐθνικάς, τὰς ὁποίας θεωροῦμεν εἰς τὸ ἐνεργητικόν του, θέλει νὰ προσάψῃ εἰς τὸ παθητικόν του».²⁴⁹

Σε κάθε περίπτωση, ο Παπαναστασίου θεωρούσε την Δ΄ Συντακτικὴ Συνέλευση συνέχεια της Επανάστασης. Από την άποψη αυτή, βασική αποστολή της ήταν το «κλείσιμο» της εκκρεμότητας που εκείνη είχε δημιουργήσει αναφορικά με το πολιτειακό. Ὅπως χαρακτηριστικά σημείωνε στην τοποθέτησή του ἐπὶ της ομιλίας του ἀρχηγού της Επανάστασης κατὰ την πρώτη συνεδρίαση της Εθνοσυνέλευσης: «Σήμερον εἰσερχόμεθα εἰς ὁμαλὸν πολιτικὸν βίον. Ἡ ἐκ τῆς στρατιωτικῆς Ἐπαναστάσεως ἀνωμαλία παύει. Ὅσον καὶ ἂν εἴμεθα ὅλοι ζηλωταὶ τῶν κοινοβουλευτικῶν μας ἐλευθεριῶν, ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι ἂν αὗται παρεμερίσθησαν, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν κακὴν χρῆσιν αὐτῶν, εἰς τὴν κατάχρησιν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ὑπέταξαν τὸν λαόν, τὴν σωτηρίαν τοῦ Ἑθνους, εἰς τὰ συμφέροντα, τὰ προσωπικὰ ἐνὸς ἀναξίου ἡγεμόνος καὶ τῶν πολιτικῶν του ὀργάνων. Ἡ ἐποχὴ αὕτη τῆς ὑποδουλώσεως τοῦ Λαοῦ, ἡ καταστρεπτικὴ, παρῆλθε. Μία νέα περίοδος ἀρχίζει, περίοδος δημοκρατικὴ, τὴν ὁποίαν ἐγκαινίασεν ἡ στρατιωτικὴ Ἐπανάστασις, ὅσον καὶ ἂν φαίνεται ὅτι εἶνε ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν δημοκρατικὴν ἰδέαν. Ἐχομεν τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ Ἐθνικὴ Συνέλευσις θ' ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς ἀξιώσεις τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καὶ εἰς τὴν ἀπαίτησιν τοῦ Λαοῦ καὶ θὰ συνεχίσῃ καὶ συμπληρώσῃ τὸ μέγα ἔργον τῆς σωτηρίας καὶ τὸ ἔργον, τὸ δημοκρατικόν, τὸ ὁποῖον ἤρχισεν ἡ Ἐπανάστασις, πρὸς τὴν ὁποίαν, ὡς ἐντολοδόχοι τοῦ λαοῦ ἐκφράζομεν εὐγνωμοσύνην».²⁵⁰

Τὴν κυβέρνηση Βενιζέλου διαδέχθηκε ἐκείνη τοῦ Γ. Καφαντάρη στις 6 Φεβρουαρίου 1924. Λίγες ἡμέρες ἀργότερα, ἡ Εθνοσυνέλευσις, με συμβιβαστικὴ διάθεση, ἐνέκρινε Ψήφισμα που κατέθεσε ὁ πρωθυπουργός, με τὸ ὁποῖο καταδίκασε τὴ μεν δυναστεία ὡς «ἀναξίαν τῆς πατρίδος», τὸν δε θεσμό της μοναρχίας ὡς «σύμβολον ἐθνικῆς διαιρέσεως». Ταυτόχρονα, καὶ χωρὶς νὰ ἀνακηρύσσῃ πανηγυρικά τὴ Δημοκρατία, προκήρυξε δημοψήφισμα γιὰ τὸ πολιτειακό, ἀφοῦ προηγουμένως διακήρυξε ὅτι μόνον τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα «σύμφωνον πρὸς τὴν ἰδιοφυΐαν καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ δύναται νὰ ἀποτελέσῃ τὴν ἐδραίαν καὶ ἀσφαλὴν βάσιν τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς αὐτοῦ ἀνορθώσεως καὶ νὰ ὀδηγήσῃ τὸ Ἕθνος εἰς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἐκπολιτιστικοῦ του προορισμοῦ».²⁵¹

²⁴⁹ ΕΦΣΒ, Δ΄ Συντακτικὴ Συνέλευσις, Συνεδρίασις 10^η, 29-01-1924, σελ. 112.

²⁵⁰ ΕΦΣΒ, 02-01-1924, Πρακτικὸν Ἐνάρξεως-Συνεδρίασις 1^η, σελ. 8.

²⁵¹ Αλιβιζάτος, ὁ.π., σελ. 256-257. – ΕΦΣΒ, Δ΄ Συντακτικὴ Συνέλευσις, Συνεδρίασις 15^η, 11-02-1924, σελ. 178-179.

Η κυβέρνηση Καφαντάρη ανατράπηκε στις 12 Μαρτίου 1924. Η διάδοχή της, υπό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, υπέβαλε αμέσως στην Εθνοσυνέλευση σχέδιο Ψηφίσματος, το οποίο εγκρίθηκε παμψηφεί από τους 283 παρόντες πληρεξουσίους στη Συνεδρίαση της 25^{ης} Μαρτίου 1924. Σύμφωνα με αυτό, η Εθνοσυνέλευση κήρυξε οριστικά έκπτωτη τη δυναστεία των Γλύξμπουργκ, στερώντας από όλα τα μέλη της κάθε δικαίωμα «ἐπὶ τοῦ θρόνου καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἰθαγενείας», ενώ τους απαγόρευε και τη διαμονή στη χώρα. Επίσης, αποφάσισε «νὰ συνταχθῇ ἡ Ἑλλάς εἰς Δημοκρατίαν κοινοβουλευτικῆς μορφῆς», υπό τον όρο της έγκρισης της απόφασης από τον λαό διά δημοψηφίσματος. Καθήκοντα «ρυθμιστοῦ τοῦ πολιτεύματος», έως τη σύνταξη του νέου Συντάγματος, θα αναλάμβανε ο ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης.²⁵²

Στο δημοψήφισμα για το πολιτειακό, που πραγματοποιήθηκε στις 13 Απριλίου 1924, χωρίς σοβαρές αιτιάσεις περί νοθείας, το 69,95% των ψηφοφόρων τάχθηκε υπέρ της Αβασίλευτης. Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος αναγνώρισε αμέσως ο Ι. Μεταξάς και, λίγες ημέρες αργότερα, ο Βενιζέλος. Από τις αντιβενιζελικές πολιτικές δυνάμεις, το φιλοβασιλικό Λαϊκό Κόμμα δεν αναγνώρισε επίσημα τη Δημοκρατία, παρά μόνο το 1932.²⁵³

²⁵² Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 257.

²⁵³ Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 257.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανακήρυξη της Αβασίλευτης, την 25^η Μαρτίου 1924, αποτέλεσε αναμφισβήτητα μία κορυφαία στιγμή στην πολιτική, πολιτειακή και συνταγματική ιστορία της Ελλάδας. Το πολίτευμα της Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, που εγκαθίδρυσε το Σύνταγμα του 1927, με τον θεσμό του αιρετού Αρχηγού του Κράτους (Πρόεδρος της Δημοκρατίας), υπήρξε το αποκορύφωμα των προσπαθειών εκείνων των πολιτικών δυνάμεων του τόπου που -από διαφορετική ίσως αφετηρία και με διαφορετικά κίνητρα- συνέδεσαν το μέλλον του έθνους με την κατάλυση του βασιλικού θεσμού.

Η πορεία προς την Αβασίλευτη υπήρξε στην πραγματικότητα μία διαδικασία κλιμακούμενης απονομιμοποίησης του στέμματος, που προκλήθηκε από τη σταδιακή αμφισβήτηση της δυναστείας των Γλύξμπουργκ το 1909, εντάθηκε την περίοδο του Εθνικού Διχασμού και κορυφώθηκε το 1922 μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου αυτής, το δυναστικό και το πολιτειακό ζήτημα αποτέλεσαν δύο εκδοχές της συζήτησης περί του πολιτεύματος, με το πρώτο να αποτελεί την πιο ανώδυνη εξέλιξη και το δεύτερο την πιο ριζοσπαστική λύση. Σε κάθε περίπτωση, η πολιτειακή μεταβολή προσέκρουε κάθε φορά όχι μόνο στην υψηλή δημοτικότητα της δυναστείας των Γλύξμπουργκ -και κυρίως του Κωνσταντίνου Α΄- στο εσωτερικό αλλά και στα ισχυρά ερείσματα του βασιλικού θεσμού μεταξύ των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, από τις οποίες η Ελλάδα εξαρτιόταν πολλαπλά.

Έως το 1909, η καθιέρωση του κοινοβουλευτισμού και η επικράτηση της δημοκρατικής έναντι της μοναρχικής αρχής, με την περιστολή -μεταξύ άλλων- κάποιων βασιλικών προνομίων προς όφελος της βουλής, αποτέλεσε μία σημαντική εξέλιξη προς την εκδημοκρατικοποίηση του πολιτικού συστήματος. Απαξιώθηκε, όμως, στην πράξη από τη διατήρηση του συνταγματικού βασιλικού δικαιώματος διορισμού και παύσης υπουργών και κυβερνήσεων. Η παρεμβατική πολιτική του Γεωργίου Α΄ στο κοινοβουλευτικό σύστημα οδήγησε στην εκ νέου αποσταθεροποίηση της πολιτικής ζωής, μετά την τρικουπική περίοδο του δικομματισμού. Παρ' όλα αυτά, η βασιλεία εξακολουθούσε να διατηρεί ισχυρά ερείσματα τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και μεταξύ των -περισσότερων- Μεγάλων Δυνάμεων στην Ευρώπη.

Το 1909, ωστόσο, η αντιδημοτικότητα του θρόνου, ως αποτέλεσμα της σύνδεσής του με τον «παλαιοκομματισμό», προετοίμασε το έδαφος για την πολιτειακή μεταβολή στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο του αιτήματος της ανόρθωσης, που συνεπαγόταν το προνουνσιαμένο του 1909, και με φόντο τη ριζοσπαστική ρητορική σοσιαλιστικών και αναρχικών ομάδων, το στέμμα φάνηκε να απειλείται σοβαρά από το επιτακτικό αίτημα μερίδας του πολιτικού κόσμου για σύγκληση Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ωστόσο, νεοπαγής και φέρελπις πολιτικός, του οποίου το κύρος αυξήθηκε χάρη στο διαμεσολαβητικό του ρόλο μεταξύ Στρατιωτικού Συνδέσμου, στέμματος και πολιτικών κομμάτων, διέσωσε τη βασιλεία, «επιβάλλοντας» τη σύγκληση Αναθεωρητικής Βουλής και καλώντας τον Γεώργιο Α΄ να ηγηθεί του ανορθωτικού προγράμματος. Η επαναφορά του διαδόχου Κωνσταντίνου στην ηγεσία του στρατεύματος υπήρξε ένας ακόμη από τους συμβιβασμούς του Έλληνα πρωθυπουργού, που επειγόταν να θέσει σε εφαρμογή το πρόγραμμα της εθνικής ολοκλήρωσης, εν όψει της προϋούσας κατάρρευσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Οι μεγάλες εθνικές επιτυχίες στους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913) ανέδειξαν τις δύο εμβληματικές μορφές της πολιτικής ηγεσίας του τόπου, τον Βενιζέλο από τη μία και τον -βασιλιά πλέον- Κωνσταντίνο Α΄ από την άλλη, στις οποίες λαός και έθνος εναπόθεσαν τις ελπίδες της αναγέννησής τους. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ωστόσο, τους μετέβαλε σε δύο εκ διαμέτρου αντίθετους πόλους, γύρω από τους οποίους διχάστηκε και διαιρέθηκε κάθετα ο λαός και το σύνολο του πολιτικού κόσμου. Ο βενιζελισμός και ο αντιβενιζελισμός, με αφορμή τη σύγκρουση πρωθυπουργού και βασιλιά με επίκεντρο τη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής στο πλαίσιο του Μεγάλου Πολέμου, υπήρξε η αντανάκλαση της σοβούσας ήδη από το 1909 σύγκρουσης μεταξύ δύο αντίπαλων πολιτικών δυνάμεων, των αναδυόμενων προοδευτικών από τη μία και των συντηρητικών από την άλλη. Τα παλαιά κόμματα, που βρέθηκαν το 1910 εκτοπισμένα από την πολιτική σκηνή εξαιτίας της επέλασης του φαινομένου «Βενιζέλος», όπως και κάθε συντηρητική και αντιδραστική ομάδα που θίχθηκε από το πρόγραμμα του αστικού εκσυγχρονισμού της χώρας, συσπειρώθηκαν σε μία «ολιγαρχική» εκδοχή της κοινωνικής και πολιτικής ζωής.

Πυρήνας της συσπείρωσης υπήρξε ο βασιλιάς, ο οποίος έτσι μεταβλήθηκε άτυπα σε αρχηγό κόμματος, αναιρώντας την αρχή του βασιλικού «ανεύθυνου» και καταλύοντας την έννοια του βασιλικού θεσμού ως συμβόλου ενότητας και σταθεροποιητικού παράγοντα της πολιτικής ζωής. Βασιλιάς και κόμματα αλληλοϋποστηρίχθηκαν,

προκειμένου ο μὲν πρώτος να αποκτήσει κοινοβουλευτική εκπροσώπηση για την εφαρμογή της μοναρχικής πολιτικής του, τα δε κόμματα πρόσβαση στην εξουσία.

Η αναγωγή της βασιλικής παρέμβασης στη διαχείριση της εκτελεστικής εξουσίας, τόσο σε ζητήματα εσωτερικής όσο και εξωτερικής πολιτικής, σε προνόμιο που απέρρεε από τις συνταγματικά καθιερωμένες προνομίες του βασιλιά συνιστούσε σαφώς μία συνταγματική εκτροπή, στο βαθμό που η «κατά γράμμα» ερμηνεία του Συντάγματος αναιρούσε το «πνεύμα» του, την καθιέρωση δηλαδή της λαϊκής κυριαρχίας ήδη από το 1864. Η εθιμική καθιέρωση, άλλωστε, των παρεμβάσεων αυτού του τύπου μέσω της παραδοσιακής πολιτικής πρακτικής δε συνιστούσε άλλοθι για τον διπλό εξαναγκασμό σε παραίτηση του νόμιμα εκλεγμένου -και μάλιστα με ευρεία πλειοψηφία- πρωθυπουργού. Η αναφορά του Κωνσταντίνου Α΄ στα δικαιώματα του «ἐλέω Θεοῦ μονάρχῃ», προκειμένου να επιβάλει την πολιτική της ουδετερότητας (στην πραγματικότητα τη γερμανόφιλη πολιτική του) καταδείχθηκε σωστά από τον Βενιζέλο ως ένδειξη εκτροπής προς την απολυταρχία.

Η επαναστατική λύση της δημιουργίας Προσωρινής Κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη, προκειμένου να τεθεί ανάχωμα στην αντεθνική βασιλική πολιτική, που οδηγούσε σε εκποίηση των πρόσφατων εθνικών κατακτήσεων, θα μπορούσε, όπως άλλωστε προσδοκούσαν πολλοί δημοκρατικοί, να οδηγήσει σε πραξικοπηματική ανακήρυξη της δημοκρατίας μετά την επανένωση των δύο κρατών. Ο Βενιζέλος, ωστόσο, που φαίνεται να αντιμετώπιζε τις επαναστατικές λύσεις ως το έσχατο μέσο επίτευξης της πολιτικής του, παρέμεινε προσηλωμένος στην κοινοβουλευτική αντιμετώπιση του συνταγματικού ζητήματος. Η πολεμική εμπλοκή της χώρας, άλλωστε, καθιστούσε απαγορευτική την περαιτέρω υποδαύλιση του διχαστικού κλίματος.

Λίγο πριν από τις εκλογές του 1920 και μετά την εντυπωσιακή επιτυχία της Συνθήκης των Σεβρών, που αποτελούσε εχέγγυο της νίκης του, ο Βενιζέλος σχεδίαζε μία μερική συνταγματική αναθεώρηση, που θα διασφάλιζε τη δημοκρατικότητα του κοινοβουλευτικού συστήματος έναντι πιθανών απολυταρχικών εκτροπών. Θεωρώντας τη βασιλεία ως σημαντικό παράγοντα επίτευξης του προγράμματος εθνικής ολοκλήρωσης, φαίνεται να επιδίωκε τη ρύθμιση της συνταγματικής εκκρεμότητας με τον πλέον κατάλληλο τρόπο. Η συνεργασία του, άλλωστε, με το βασιλιά Αλέξανδρο επιβεβαίωνε την υπό προϋποθέσεις αгаστή συνεργασία των επικεφαλής του κράτους και της κυβέρνησης.

Ο απροσδόκητος θάνατος, ωστόσο, του Αλέξανδρου καθόρισε τις μελλοντικές εξελίξεις στο πολιτειακό, αφού δημιούργησε τις προϋποθέσεις επανόδου του «εκπτώτου» βασιλιά και ενίσχυσε περαιτέρω την αντιβενιζελική δυναμική, που είχε αρχίσει να συσπειρώνεται εν' όψει των επερχόμενων εκλογών. Η τοποθέτηση του Βενιζέλου στην έκτακτη συνεδρίαση της Βουλής με θέμα τη διαχείριση του δυναστικού ζητήματος, φανέρωνε την αποφασιστικότητά του να ξεπεράσει τις αγκυλώσεις που δημιουργούσε η εμμονή του Κωνσταντίνου Α' στη διεκδίκηση του θρόνου. Η λύση της Αντιβασιλείας, που ως ενδεχόμενο είχε προταθεί ήδη την περίοδο της Προσωρινής Κυβέρνησης, υπερέβαινε τα προσκόμματα της βασιλικής οικογένειας και άφηνε ανοικτό το ενδεχόμενο για την εφαρμογή διάφορων εναλλακτικών στη διαχείριση του πολιτειακού ζητήματος, αναλόγως των διαμορφούμενων συνθηκών.

Η επάνοδος του αντιβενιζελισμού στην εξουσία, μετά την απροσδόκητη εκλογική ήττα των Φιλελευθέρων, ανέκοψε τους σχεδιασμούς του Βενιζέλου. Οι προειδοποιήσεις των ανεξάρτητων βουλευτών της «Βουλής των Λαζάρων» για ισχυρό κύμα λαϊκής δυσανεξίας, εξαιτίας της -σχεδόν- δικατορικής βενιζελικής διακυβέρνησης κατά την τριετία 1917-1920, επιβεβαιώθηκαν στην πράξη από το εκλογικό αποτέλεσμα.

Η πανηγυρική παλινόρθωση του Κωνσταντίνου Α', μετά το δημοψήφισμα της 22ας Νοεμβρίου 1920, παρουσιάστηκε από την πλευρά των βασιλοφρόνων και των οπαδών της μοναρχίας ως λαϊκή απαίτηση αποκατάστασης της διασαλευθείσας τάξης και η νέα βουλή έσπευσε να αυτοχαρακτηρισθεί ως Συντακτική. Στο σημείο αυτό διακρίνεται ένα παράδοξο ως προς τη στάση των δύο αντιπάλων στο πολιτειακό. Έτσι, ενώ από τη μία πλευρά ο βενιζελισμός προωθούσε παραδοσιακά τη σύγκληση Συντακτικής, που θα συνεπαγόταν αλλαγή του πολιτεύματος, ο ίδιος ο Βενιζέλος -για μία ακόμη φορά- «επέβαλε» την Αναθεωρητική, κρίνοντας ως προβληματικές για το δημοκρατικό χαρακτήρα του υφιστάμενου Συντάγματος μόνο ορισμένες διατάξεις του, που αφορούσαν σε παραδιακές βασιλικές προνομίες. Στόχος του, λοιπόν, εφόσον κέρδιζε τις εκλογές ήταν να διασφαλίσει τη δημοκρατικότητα του Συντάγματος, αποσαφηνίζοντας το πραγματικό περιεχόμενο της βασιλευομένης δημοκρατίας, με την οριοθέτηση των βασιλικών αρμοδιοτήτων.

Ο αντιβενιζελισμός, από την άλλη, ζητά στην παρούσα συγκυρία επίμονα τη σύγκληση Συντακτικής Συνέλευσης, κάτι που παραδοσιακά απευχόταν, προσδοκώντας σε μία -μεγαλύτερης ή μικρότερης έκτασης- αναθεώρηση του Συντάγματος, που αναμενόταν

να οδηγήσει στο ίδιο αποτέλεσμα, τη θωράκιση δηλαδή του Συντάγματος από πιθανούς σφετεριστές της εξουσίας.

Το κοινό αίτημα της συνταγματικής αναθεώρησης, με διαφορετική ωστόσο προοπτική, επιβεβαιώνει την άποψη ότι το Σύνταγμα, είτε ως διεκδίκηση, είτε ως άλλοθι, είτε ως εργαλείο για την επίτευξη φιλόδοξων αλλά και μικροκομματικών επιδιώξεων, ήταν σχεδόν πάντοτε στο επίκεντρο της νεότερης πολιτικής ιστορίας του τόπου, αντανακλώντας τις αντιφάσεις και τις συγκρούσεις της.

Η Μικρασιατική Καταστροφή αποτέλεσε αναμφισβήτητα μία πολυδιάστατη ρήξη με το παρελθόν, που δεν άγγιξε όμως τον Εθνικό Διχασμό. Ο τελευταίος επιβίωσε της εθνικής περιπέτειας και, στο πολιτειακό ζήτημα, εμφανίστηκε ως αντιπαράθεση μεταξύ των οπαδών της βασιλευομένης και εκείνων της αβασίλευτης. Η διάσταση υπήρξε οξύτατη και δεν αφορούσε μόνο το δίπολο βενιζελισμός – αντιβενιζελισμός, αφού η παράταξη των Φιλελευθέρων διασπάστηκε με επίκεντρο αυτό το ζήτημα. Έτσι, η αριστερή πτέρυγα των Φιλελευθέρων συντάχθηκε με τη Δημοκρατική Ένωση, η οποία είχε ταχθεί εξ αρχής υπέρ της Αβασίλευτης. Για τον Βενιζέλο, ωστόσο, η βασιλεία εξακολουθούσε και σε αυτή τη φάση να αποτελεί παράγοντα σταθερότητας σε ένα σύστημα που δοκιμαζόταν από μία μεγάλη εσωτερική κρίση. Οι προτάσεις του για τη διαχείριση του πολιτειακού, που τέθηκε πλέον με οξύτητα μετά το αποτυχημένο κίνημα του Οκτωβρίου του 1923, αν και δεν το δήλωναν ρητά, υπονοούσαν ωστόσο την επιφυλακτικότητά του υπέρ της εγκαθίδρυσης της Αβασίλευτης.

Η ριζοσπαστικότητα όμως των δημοκρατικών, με πρωταγωνιστή τον Παπαναστασίου, γύρω από τον οποίο συσπειρώθηκε ομάδα φανατικών αντιβασιλικών αξιωματικών, οδήγησε στην ανακήρυξη της Αβασίλευτης την 25^η Μαρτίου 1924, μετά και τη διάσπαση του κόμματος των Φιλελευθέρων.

Η πορεία προς την Αβασίλευτη υπήρξε, τελικά, η προϊούσα επικράτηση των δημοκρατικών δυνάμεων του τόπου, που αντιμετώπισαν τον βασιλικό θεσμό όχι ως εγγύηση σταθερότητας αλλά ως παράγοντα αποσταθεροποίησης της πολιτικής ζωής. Η επιμονή των μελών της δυναστείας των Γλύξμπουργ και κυρίως του Κωνσταντίνου Α΄ να αναδεικνύουν τα μοναρχικά χαρακτηριστικά του βασιλικού θεσμού επιβεβαίωνε και ενέτεινε την παραπάνω αντίληψη. Η επιμονή του Βενιζέλου στη διατήρηση της βασιλευομένης δημοκρατίας, υπό όρους ασφαλώς που θα διασφάλιζαν την επικράτηση της δημοκρατικής έναντι της μοναρχικής αρχής, υπαγορευόταν από τα δύο βασικά χαρακτηριστικά της πολιτικής του, τον αστικό εθνικισμό και τον αστικό εκσυγχρονισμό.

Από την άλλη πλευρά, ο Παπαναστασίου προσέβλεπε σε έναν σοσιαλιστικού τύπου μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Ο Εθνικός Διχασμός, ωστόσο, αποτέλεσε ένα ιδιαίτερο σκηνικό, στο οποίο δεν ήταν πάντοτε σαφείς οι προθέσεις και τα κίνητρα των οπαδών της μίας ή της άλλης πλευράς. Η ιδέα της Αβασίλευτης, που είχε αρχίσει να καλλιεργείται ως αμφισβήτηση του θρόνου το 1909, έγινε τελικά πραγματικότητα, όταν μία μερίδα ανώτατων αξιωματικών του στρατού, βενιζελικής προέλευσης, συνέπραξε -για τους δικούς της λόγους- με τον Παπαναστασίου για την επιβολή της.

ΠΗΓΕΣ

- ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΣΥΖΗΤΗΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ*, Περίοδος Κ' - Σύνοδος Δ' [Προεδρία Θεμιστοκλέους Π. Σοφούλη], Εν Αθήναις εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1931.
- ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΣΥΖΗΤΗΣΕΩΝ ΤΗΣ Γ' ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΥΝΕΛΕΥΣΕΩΣ* [Προεδρία Κωνσταντίνου Αργασάρη Λομβάρδου], τόμ. Α'-Β', Εν Αθήναις εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1932.
- ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΣΥΖΗΤΗΣΕΩΝ ΤΗΣ Δ' ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΥΝΕΛΕΥΣΕΩΣ* [Προεδρία Κωνσταντίνου Δ. Ρακτιβάν], Εν Αθήναις εκ των τυπογραφικών καταστημάτων «Κόσμος», τόμ. Α', 1924.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλιβιζάτος Νίκος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία, 1800-2010*, Πόλις, Αθήνα, 2025 (ανατύπωση).
- Αλικανιώτης Διονύσιος, *Δημήτριος Γούναρης. Μικρή συμβολή στην κατανόηση ενός προδρόμου της εποχής μας*, εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, 1983.
- Αναστασιάδης Γιώργος, *Από τον Ρήγα στον Αλ. Παπαναστασίου. Δημοκρατία και θεσμικός λόγος στην Ελλάδα*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1999.
- Αναστασιάδης Γιώργος, *Πολιτική και συνταγματική ιστορία της Ελλάδας. 1821-1941*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2001.
- Αναστασιάδης Γιώργος, «Ελληνική Δημοκρατία (1924-1940). Το Σύνταγμα του 1927», στο *Βουλή των Ελλήνων, 30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975. Τα ελληνικά Συντάγματα από τον Ρήγα έως σήμερα*, οδηγός της έκθεσης, Αθήνα, 2004, σελ. 57.
- Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920*, 2 τόμ., Πυρσός, Αθήνα, 1931, τόμ. Β'.
- Βερέμης Αθανάσιος, «Το στρατιωτικό κίνημα του 1909», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ': Νεώτερος Ελληνισμός από 1881 ως 1913, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σελ. 258-266.
- Βερέμης Αθανάσιος, «Η Αντεπανάσταση του 1923 και η ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ': Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σελ. 271-296.

- Βερέμης Θάνος, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017.
- Βερέμης Θάνος Μ. – Κολιόπουλος Ιωάννης Σ., *Νεότερη Ελλάδα. Μία Ιστορία από το 1821*, μτφρ. Διονύσης Χουρχούλης, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2024 (11^η έκδοση).
- Βερέμης Θάνος, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2018.
- Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, «Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ: Νεώτερος Ελληνισμός από 1913 ως 1941, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σελ. 146-172.
- Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από το Σεπτέμβριο του 1921 ως τον Αύγουστο του 1922», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ: Νεώτερος Ελληνισμός από 1913 ως 1941, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σελ. 186-200.
- Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, Κάκτος, Αθήνα, 1997 (2^η έκδοση).
- Δαφνής Γρηγόριος, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, Κάκτος, Αθήνα, 2019 (2^η έκδοση).
- Δεσποτόπουλος Αλέξανδρος, «Η Επανάσταση κατά το 1830. Η αναγνώριση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΒ': Η Ελληνική Επανάσταση (1821-1832), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1975, σελ. 536-542.
- Κώστας Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας': Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος} – 21^{ος} αιώνας, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2020 (4^η εκτύπωση).
- Λεονταρίτης Γεώργιος, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, μτφρ. Σαράντης Αντίοχος, Εξάντας, Αθήνα, 1978.
- Λεονταρίτης Γεώργιος, «Από το 1913 ως τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ': Νεώτερος Ελληνισμός από 1913 ως 1941, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σελ. 8-46.
- Λεονταρίτης Γεώργιος, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, μτφρ. Βασίλης Οικονομίδης, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2005 (α' ανατύπωση).

- Μαυρογορδάτος Γιώργος, *1915: Ο Εθνικός Διχασμός*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2018 (12^η εκτύπωση).
- Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2018 (4^η έκδοση).
- Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», στο Γιώργος Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2019 (4^η ανατύπωση).
- Νικολακόπουλος Ηλίας, «Οι εκλογές 1910-1920. Ελευθέριος Βενιζέλος: Από το θρίαμβο στην ήττα», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 31-40.
- Πετρόπουλος Ιωάννης – Κουμαριανού Αικατερίνη, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος, 1833-1862», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ': Νεώτερος Ελληνισμός: από 1833 ως 1881, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σελ. 8-105.
- Πετσάλης-Διομήδης Ν., *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-1917. Καθεστωτικά, διπλωματικά και οικονομικά προβλήματα του Εθνικού Διχασμού*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, 1988.
- Πλουμίδης Σπυρίδων Γ., *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης: Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός (1909-1922)*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2020.
- Ριζάς Σωτήρης, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού. 1915-1922*, Ψυχογιός, Αθήνα, 2019.
- Ριζάς Σωτήρης, *1909. Η μετάβαση της Ελλάδας στον 20ό αιώνα*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2019.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαριλάου Τρικούπη», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ': Νεώτερος Ελληνισμός από 1881 ως 1913, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σελ. 8-22.
- Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, 2 τόμ., μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2008 (ανατύπωση Β' έκδοσης), τόμ. Β'.
- Χριστοπούλου Μαριάννα, *Δημήτριος Γούναρης. Πολιτική βιογραφία*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, 2017.

ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

Οι Κυβερνήσεις από το 1909 έως σήμερα - Γενική Γραμματεία Νομικών και
Κοινοβουλευτικών Θεμάτων

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε

που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.